Iz prošlosti Hrvatskoga jezika.

I. Ime i obseg. Predpostavljajući historičku istinu, uz koju danas pristaju svi glasoviti muževi našega i inieh naroda, da je jezik hrvatski i srbski bio od vieka jedan te isti, ali da je razlika nabožnoga i državnoga života tečajem viekova razvrgla uda istoga tiela i brata bratu otudjila bila — naslikat ću najprije tamnu sliku narodopisne zamršenosti o nazivu.

Historija priznaje samo dva narodna imena[1]: hrvatsko i srbsko, što bijahu iz prva jamačno jedina i u ustiju svega naroda, dok na skoro razlika državna uobičaji imena zemljopisna: Dalmaciju, Dubrovnik, Bosnu i Slavoniju, a tudji i domaći sviet „pismeni“ uvede nazive: slovinski i ilirički. Ipak je nekoliko viekova trebalo, dok se uzakoni onolika pometnja, kolika cvatijaše u prošlom i početkom našega stoljeća. Prije tri — do četiri vieka bijaše jošter u samom Dubrovniku, premda od ostale Dalmacije i političke Hrvatske sasvim odruženom, poznato ime narodno hrvatsko, uz koje zavlada po tudjem t. j. talijanskom primjeru ono drugo „učeno“: slovinsko (na latinskom prievodu: lingua illyrica)[2], a upravo naopako bijaše u hrvatskom provincijalu istodobno jošter živo ime narodopisno „slovensko“, uz razvijajuće se ime državno „hrvatsko“.

U tolikoj razlikosti državnoj pomože sljedbenikom iztočne crkve vjera; ali nepomože sljedbenikom zapada. Srbska patrijaršija u Peći (Ipek) i nezavisna o Byzantu crkva „srbska“ sačuva se uviek u uspomeni naroda kao najveća svetinja, te pokle je već davna propala bila državna i vjerozakonska samostalnost srbska, jošter se je svaki sljedbenik opominjao, da ima crkva „slavenosrbska“; na to bi ga opominjala, još i živo osjećana razlika od muhamedanstva, a ne manje i od „latinstva“, od kojega bijaše odieljen golemom razlikom ne bitnosti već puke forme t. j. svoga crkvenoga jezika „slavenosrbskoga“. Pravo je, što se nesretni narod toga čvrsto držao; tà to mu bijaše najsigurniji štit i zaklon od islama i od tudjih navala na narodnost.

Kada je ovako jedno ime „srbsko“ i preko svojih granica postalo posvećenim nazivom nabožnim za „narod pravoslavni“, medjutim su katolički Hrvati, dok njihove duševne vodje snivahu o velikom slovinstvu ili ilirstvu, za ono se hvatali i onoga pridržavali, što bijaše bliže očima i ušima, a to su izrazi političko-geografički, dakle: dubrovački, dalmatinski, bosanski, slavonski, i t. d.,[3] dapače žalostna je istina, da se po svjedočanstvu Hilferdin-

---

[1]) Što nisu već sadržani u obćenom imenu slovjenskom, pomiešanom često s gotskim, a to je obični naziv iz netijh tudjinaca, osobito franačkih ljetopisaca, inače spominju najstarije viesti uviek samo ova dva imena: Χρωβάτοι (Croati), kojega imena razne oblike izbraja Šaf. Starož. II. V. 34. 4., Σέρβλοι (Serbli) i opet s raznimi oblici Šaf. I. II. 9. 5.

[2]) Mikalja prevadja naslov svoga rječnika „Blago jezika slovinskoga“ na lat. „Thesaurus linguae illyricae“.

[3]) Množinu takovih izraza nabraja Šaf. Narodopis 58, Jihosl. 27.

govu, mjestimice i sami zovu **latini**; n. p. u Jajcu odgovoriše mu na pitanje: „U nas neima nijednoga Srbina, mi smo svi Latini"[1]) Jedino ovo nehajstvo katolika s jedne, a pravoslavnih s druge strane. da svojemu narodu utuve u glavu razliku medju vjerom i narodnosti, dovede nas onamo. te se napokon svaki sljedbenik pravoslavja svuda, i u sred Hrvatske, gradio Srbinom (religiozni srbizam), a sljedbenik katoličtva ode praznih ruku, jer mu neostade, bolje rekuć, jer mu se nepodade ništa. Uz to pomislite si ljude „učene", koji često puti svojom učenosti i najjasnije stvari zamrse, jerbo nemogav si gdjekojega pojava drugčije protumačiti, iz svoje glave izmišljaju i grade neistine, te eno nas na domak svietu i odviše poznate izreke, da pravih Hrvata u smislu narodopisnom neima.

Ovako od prilike bijaše donekle, ali je sada posvem drugačije, od kada sve to bolje uvidjamo, da je istinita naša narodna poslovica: težko tome, kô za tudjom pameti ide.

Narod hrvatski i srbski zauzimaše u 7. stoljeću p. Iskr. sliedeće zemlje: na sjevero-zapadu današnju Dalmaciju i Hrvatsku s dalm.-hrv. otoci i Istrom do Labina i Raše; zatim činjaše granicu po svoj prilici Kupa do Metljike, Krka do Save, odavle do utoka Sutle i odavle povučena crta do Ptuja. Sa sjevera bijaše granicom Drava s današnjom Slavonijom na iztoku do Dunava, što je medju Dravom i Savom; zatim zaokružuje Bosnu i Srbiju s Metohijom, Hercegovinu i Crnu goru od Biograda povučena crta uzporedno s Moravom, protegnuta tečajem rieke Ibara do Mitrovice i odavle vijugajući se krivudasto do jezera Skadarskoga i Bojane. U taj sabijeni prostor namjestiše se pomenuta plemena tako, da nad Savom i Vrbasom, iduć Neretvom k jugu do Dubrovnika stanovahu svuda, što je k zapadu, Hrvati, a od istih granica k jugu i iztoku Srbi. Ovako u 7. vieku, sliedeć, ali ponešto i izpravljajuć pripoviest Konstantinovu.[2]) Uzporedi li se tomu današnji položaj, to ćemo negledeć na iseljivanja po Ugarskoj i Austriji ove razlike iznaći: U Dalmaciji zavlada hrvaština i onimi gradovi i otoci, koji se s početka kao rimski potomci nisu htjeli miešati s nadošlicami barbarskimi, kano ti: Dubrovnik, Spljet, Trogir, Zadar i Rab, Osor s još nekimi otoci.[3])

Isto tako razširi se hrvatski elemenat po Istriji prema zapadu preko Labuna i Raše, tako, da se sada može smatrati pravom granicom crta, povučena od čičkih gora niz dolinu, kojom teče Dragonja sve do Pirana i odavle k iztoku. Na iztoku i jugu pomenutih granica dogodiše se ove promjene. Znamo, da je župan Nemanja koncem 12. vieka razširio vlast srbsku u bugarske strane, gdje bijahu s juga gradovi: Priština i Prizren, s iztoka Niš i Pomoravlje.[4]) Njegovi nasljednici predobiše k tomu takodjer iztočni kraj Morave sve do Timoka. Nu dakako, nam valja razlikovati državne osnove srbskih vladalaca, koji napokon očevidno smjerahu onamo, da šireć svoju moć prema jugu združe priestol bizantinski i srbski — od razmjera i odnošaja narodnih, te bi se lako prevario, tko bi mislio, da je svuda, dokle koji krat dopre srbska državna vlast, umah zasio te zavladao i srbski jezik.

Toliko je ipak istine, da se na zapadu pružio srbski živalj do Negotina i Timoka, što je i danas granicom kneževine srbske,[5]) a na jugu, kamo je

---

[1]) Hilferding, Bosna 450.

[2]) Šafařik Starož. II. č. IV. §. 32., č. V. §. 34. Rački Odlomci 18—19.

[3]) Majkov, ist. serb. jazyka 155.

[4]) Žiće Sym. gl. 7. Majkov ist. 210.

[5]) Lejean predstavlja skoro čitav kraj s onu stranu Morave do Dunava i Timoka — **romanskim** (Ethnografie dela Turquie 1861); to potvrdjuje domaći svjedok u Glasn. srb. sloves. IX. 201.

srbska politika i priestol carstva preniela bila (Prizren) i središte crkve (Peć), kuda su se ponosito dizale sjajne zadužbine njihovih kraljeva i careva (n. p. Dečani) — da je onuda u 14—15. vieku zbilja živio cviet srbstva, dokazuje nam najbolje kobni prielaz punih 40 hiljada Srbalja u Austriju g. 1690 sa razmjerno veoma tiesna prostora, radi čega su oni predieli opustjeli te u 18. vieku zasjeli jih u pretežnijem broju Arbanasi. Medjutim najnovija iztraživanja (Hilferd., Lejean) o njihovih južnih granicah nisu niti medju sobom u suglasju, a opet protislove znamenito Šafařiku (u narodop.). Mislim, da je najviše vjerovati Hilferdingu; po tom bili bi u slavnoj stolici nekošnje eparšije u Peći: $^1/_3$ Arnauti, $^2/_3$ Srbi; oko Dečana i do Djakovice sve arnautsko; arnautska bila bi mjesta: Sušica, Dukadjin, Studenica. Glasoviti Sopoćani blizu Novoga Pazara leže, kako on veli, danas usred Arbanasa. Napokon iz istoga Novoga Pazara da se je preselila većina kršćana u Srbiju, te da su danas u velikoj manjini. Na kraju prema jugo-iztočnoj granici srbskoga življa leži slavni Prizren, pa onuda zanose već naši u izgovoru nešto po bugarskom, a pretežniji su Arbanasi: srbsko se mieša s bugarskim dolinom Šarplanine, zatim krajem Tetovskim ili Pologom (Hilf. 204—205).

Osim ovih narodnih promjena spomenuti ću najprije znamenitu u jeziku razliku sjevero-zapadnoga kraja Hrvata (to je tako zvani hrvatski provincijal) od svega ostala naroda hrvatskoga, razliku toliku, da sudeć po zakonih jezične srodnosti ovaj kraj nikako nije čist hrvatski, već pomiešan, i to znatno, sa západnim slovenstvom. Zato se u prijašnjih viekovih ovdašnji Hrvati nazivahu obično i sami, da govore jezikom slovenskim, što ću niže primjeri dokazati.

Buduć da naša poviest ništa negovori o tom, što bi ikada kasnije slovenština dobila bila tolik upliv na hrvaštinu, da bi iz medjusobnoga miešanja, izašlo današnje kajkavsko hrvatsko narječje, a svi nas razlozi jezični napućuju na onakov proces miešanja, gdje bijaše slovenskoga življa više nego li hrvatskoga, to mislim da će svakako u onih nedostatnih viestih Konstantina bagrorodjenoga, koje pokazuju, da o tom nije ni sâm bio valjano ubavieśten, sakrivene biti velike tajne o narodoslovnih razmjerih sedmoga stoljeća izmedju Slovenaca i Hrvata, u kojih će najtežje poviest doprieti dalje od puke vjerojatnosti.

Iza svega, kako dnevice raste naš pojam ob ugledu, veličini i važnosti plemena slovenskoga, što se po ravninah panonskih i po današnjoj Sloveniji protezalo a na iztoku sa srodnim si bugarskim narodom graničilo,[1]) nečini mi se nimalo nemoguće, ako reknem, da je hrv. kajkavština postala otuda, što su se Hrvati provaljujuć na jug u gornjih stranah nove domovine t. j. medju Dravom i Savom pomiešali s našastimi već ondje prednjaci slovenskoga poriekla. Neima vjere Konstantin, kada pripovieda, da se istom iz Dalmacije čest Hrvata opet natrag digla put sjevera, a mislim, da je i razprava dr. Račkoga (Knjiž. I.) dovoljno uputila razumnika, da si dolazak Hrvata na jug nevalja predstavljati kao posljedak prijateljskih poziva i dogovora; ono bijaše sila navalnika, kojim se trebalo boriti, te krv prolievajući hrabrošću si izvojevati svaku stopu zemlje. Reć bi i to, da su se Hrvati na državnu uredili prije u sjevernoj Hrvatskoj nego li u južnoj.

Medju ovake hrvatskim gospodstvom preobraćene i od početka naše historije hrvatsku sudbinu dieleće Slovence spadaju stanovnici županije varaždinske, zagrebačke do Kupe i križevačke s polovicom varaždinske Krajine i Medjumurja; točnije granice kajkavštine prema jeziku hrvatskomu idu ovako: mislite si crtu povučenu od Drave kod Pitomače nad Viroviticu uz

[1]) Šafařik Ursprung etc. 31.

Belovar i Cirkvenu, kraj Kapele do Lupoglave; iduć odavle uz Ivanić Moslavinom do sela Lonje i Jasenovca na Savi, te Savom do Petrinje, zatim Kupom do Karlovca; odavle k sjeverozapadu preko Draganića, Krašića, Jastrcbarskoga, okružuje Žumberak i prelazi kod Drage u Kranjsku: na pograničnih mjestih mieša se kajkavština bud sa štokavštinom bud sa čakavštinom.[1])

Zatim je narasao živalj hrvatski i srbski izvan gore pomenutoga prostora iseljivanjem u Ugarsku povodom turskih ratova. S narječjem čakavskim ima Hrvata u zapadnoj Ugarskoj u županijah: Mošonjskoj, Šopronskoj, Železnoj i Požunskoj preko sto sela; zatim jih u Austriji i Moravskoj ima do 8000 duša.[2]) Od ovih treba razlučiti opet one kajkavske Hrvate, što kano nastavak provincijala stanuju po jugu Saladske i Šomodjske županije. Napokon štokavaca Hrvata (Bunjevci) i Srba ima u Baćkoj i Banatu, kamo se doseljivahu već i prije, a osobite od konca 17. vieka. Njihove sjeverne granice počimaju kod Maroša izpod Arada, te se vuku vijugastim pravcem preko Hodoša, N. Vinge, Ketfela, Kneza, Srb. sv. Petra, stare Bešenove, Vrbice, Bebe, do izpod Segedina i odavle uz Tisu na jug do Ade i prema zapadu do Feketića, Sekića, Hedješa; dalje se crta diže prema sjevero-zapadu nada Topolu Almaš prema Dunavu pod Baju, odakle se niz Dunav vraća na jug sve do Sombora i ovdje pręšav preko Dunava pada nad Pećuh k Dravi do Barča. Južne su njim granice Drava i Dunav, i iztočne iznad Dunava preko Biele crkve, Subotice, Vojvodinci, Jabuka, Mesić, Središte, Mali Žam, Brešće do Berekuće, idući prema zapadu Deta, Soka, Gjir, Gad, Čakovo, Utvin, Temešvar, M. Bečkerek natrag k Aradu.[3])

Osim toga ima raztrkanih mjesta našega naroda uz Dunav prema sjeveru sve do Budima a na jugu sred Arbanasa i Bugara, osobito oko ohridskoga jezera. (Lejean).

II. Jezik hrvatski u svojoj prošlosti.

1. Prva doba, od dolazka Hrvata na jug do konca XII. vieka.

Od konca prošloga stoljeća do danas napredova znanost jezikoslovna toli krasno, da se sada već punim pravom smatra nerazdruživom pratilicom povjestnih iztraživanja svakoga naroda, jerbo prednosi luč svjetlosti u onakovu daljinu predhistoričkih vremena, gdje bi, da nam je uviek samo do pozitivnih viesti, vječita tmina vladala. Ova bo nas znanost upozna uzporedjivanjem i vrstanjem raznih jezika s njihovimi stalnimi zakoni, iz kojih se od poznate sadašnjice s velikom sigurnošću zaključuje na kakvoću prošlosti: tako se u našoj prigodi iz pomenutih zakona usudjuje jezikoslovac preko današnje znanosti posebnih slovjenskih jezika naslućivati daleku prošlost jednoga občeslovjenskoga jezika, odvažuje se ne samo nagovieštati bivši tada njegov oblik, već i mjeriti o to mjerilo stepen te visinu tadanjega duševnoga razvoja.[4]) Nije ipak sada moja zadaća, da taj pokus pravim, što nam kratkim primjerom Schleicher pokaza,[5]) niti da slikam sliku, kojoj već mnogo nacrta imade, za dokaz, da je narod slovjenski za svoga jedinstva u

---

1) Šaf. Narod. 49; Arkiv VII- 230, 245, 309.

2) Jihosl. 29—31; Šembera Č. Č. M. 1845; Czörnig Handb. d. Ethnogr. I. 662. O tom znao bi, da hoće, i Kurelac mnogo pripoviedati.

3) Sr. Djordjević: Radnja bl. Sabora osobito pag. 133.

4) Ovo ovdje nije jedini pravac današnjega jezikoslovja, ali svakako najzanimiviji: liepo reče Grimm: Sprachforschung, der ich anhänge und von der ich ausgehe, hat mich doch nie in der Weise befriedigen können, dass ich nicht immer gern von den Wörtern zu den Sachen gelangt wäre: ich wollte nicht blos Häuser bauen, sondern auch darin wohnen. D. Spr. XI.

5) Iz „Beiträge“ I., srbski prievod u Letopisu 1861 I. od Koste Ruvarca.

privatnom i javnom životu, spadao medju uredjenije i naprednije narode onoga vremena:[1]) zadovoljujem se nepobitnom istinom, da su u VI.—VII. v. osobine slovjenskih narječja na domaku podpuna razvoja, da Hrvati i Srbi putuju na jug kao veliko posebno pleme. Koje su to posebnosti, gdje li jim najbliže srodstvo? dva su pitanja, što postaju sama od sebe. Njihova posebnost nesastoji se u imenu, koje uzeto po svoj prilici od mjestne naravi, ne samo što se može opetovati već zbilja i bijaše opetovano te prisvajano plemenom, o kojih nam nije dopušteno predpostavljati, da bi bila još on čas istovjetna s našimi Hrvati. N. pr. u 9—10. vieku bijaše dvoje pleme Hrvata u Českoj [2]), ali našim nestojaše ni malo bliže nego li pravi po imenu Česi. To zaključujemo najme iz one naravoslovne razlike u izgovoru nekih glasova (samoglasa i suglasa) jedne te iste rieči kod različnih naroda, a zatim i plemena, kojoj punim pravom komparativno jezikoslovje toliku važnost pripisuje, da su mu ovi glasovni zakoni, osnovani na marljivu opažanju i pomnu skupljanju svih pojava, najsigurniji temelj, na kojem valja višu zgradu graditi. N. pr. ima jedno slovjensko glasovno pravilo, koje uporavljeno na pojedina narječja, ovako glasi: da suglasi *d* i *t* (zubni) u neposrednom doticaju s nebnim *j*, preglase u starobugarskom u *žd* i *št*, u ruskom u *ž* i *č*, u hrvatskom *dj* i *ć*, u slovenskom *j* (dž) i *č*, u českom *z* i *c*, poljskom *dz* i *c*, lužičkom *z* i *c*. Prema tomu zna se, da starobug. rieč roždenica pravilno glasi u ruskom samo: roženica, u nas rodjenica, u slov. rojenica; zna se, da nąžda (u ruskom i kod nas nepravilno: nužda, a valjalo bi da je u rusk. nuža, u nas nudja) u česk. pravilno glasi: nauze, u poljskom nędza.[3])

Po ovih zakonitih razmjerih nekojih glasova opredjeljuje se ne samo medjusobna srodnost slovjenskih jezika (već Dobrovsky razlikova dvie velike polovice: jugo-iztočnu s jezikom veliko- i maloruskim, bugarskim, hrvatskim i slovenskim, i sjeverozapadnu s jezici českim, poljskim, lužičkosrbskim i što je polabskih ostanaka; ova je razredba savršenije izvedena u Šafař. Narodopisu), već se može takodjer sagraditi oblik jezika hrvatskoga one od prilike dobe, kada se nadjoše prvi put na jugu u današnjoj domovini.

Dok se najme svi jugoslovjenski jezici najprije i najbliže slažu medju sobom, pak zatim s jezikom ruskim, nadju se Hrvati i Srbi došavši na jug u novom društvu velikoga plemena slovenskoga, što se pružalo bilo na jugo-iztok do Balkana i Crnoga mora (Bugari), na zapad do Triglava (Korutanci), na sjever do Dunava (Panonci) i iza njega, kao neprekinuti lanac triju posve srodnih naroda, rastavljenih dolazkom njihovim u polovicu iztočnu (bugarsku) i zapadnu (korušku), a treće udo (panonsko) cieloga tiela smrviše Madjari.

Najglavniji biljeg, koji je već onda razlikovao jezik Hrvata i Srba od pomenutoga velikoslovenskoga, biti će pomanjkanje nosnih glasa (nazala), izgovarajuć oni čisto *e* i *u* mjesto slovenskoga ę (ä) i ą (ô), n. pr. svet, m. svęt (svät), ruka m. rąka (rôka). Buduć da smo u toj dobi sasvim ograničeni na malo izraza (ponajviše imena vlastitih), što su u grč. i lat. spomenicih zapisani, to nekoliko protivnih primjera nedokazuje ništa,[4]) jerbo se nezna, preko čijih su ustiju doprli povjestniku do znanja. Jotovani *d* i *t* izgovarahu takodjer, kao i danas: medja, noć, i u tom bliži su

[1]) Obćeniju sliku predočuju nam n. pr. u Grimmovu djelu (Deut. Spr.) čl. 1—8; posebnu slovjensku u Jirečkovu (Slov. právo) I. §. 14—37.

[2]) Jireček, Sl. pr. 53.

[3]) O suglasu *t* u doticaju s *j* ima primjera u Knjiž. I. 8—10.

[4]) Šaf. Serb. Leseköm. § 9. i 10. Mikl. Gr. I. 307.

njim zapadnjaci svojimi: medža i noč — dokaza tomu ima već u frizinskih odlomcih — nego li iztočnjaci s mežda i nošt. Dvoglasu ѣ (ě) bijaše već tada zamjenikom u hrvatskom *i* (zapad) ili *e* (iztok) [noviji razvoj čini se, da je njihova kombinacija *ie*, na što mu već i zemljopisni položaj svjedoči], n. p. stiniza, suidoz, tribis (iz XI. vieka), βελεγραδα, πλεβα, τρεβουνια (iz Konst.); u slovenskom friz. spom. uviek samo *e*, sigurno po današnjem izgovoru *é* (vzem zlodeiem). Čini se, da su ы tada još bar u gdjekojih riečih muklije izgovarali od prostoga *i*, što sliedi iz primjera: zatimuslo, nedamuslo, nemuslo, cresamustlo (iz domaće kancel. IX. vieka!); u friz. odlomcih obično je prosti *i* (: zinci, nine, zimisla, pomislenie), ipak još: muzlite, bui, mui. Što toli riedko ovdje razlika dolazi, bit će lako i u pismu (latinskom) uzroka, dočim je ono makar i mješovito upotrebljivanje ы-a uz и u starosrbskih spomenicih sačuvalo barem neku slutnju prošlosti. Ovako od prilike bijaše i tragova u izgovoru poluglasima ъ i ь, ali se to nemože predočiti neprikladnim latinskim pismom; zato pišu svakojako: setnico (сътьникъ), debriz (дьбрьць), butina viso (боутина вьсь), a to je iz domaćih izvora latinskih 11. stoljeća; u friz. odlomcih: zelom (съломъ), den (дьнь), otpustic (отъпоустъкъ), vuiz (вьсь), timnizah (тьмьницахъ). Ova se teškoća opaža osobito kod obadva samoglasa *r* i *l*, gdje su nam najboljim dokazom njihove samostalne naravi ovaki krpeži: tirpimirus (g. 852!), dircislavo (994), drizislavus (1066), cernecha (986), berda, σέρβλοι, τζερναβουσκέη, (Konst.), tarnova, barda, γουρδήσης (grdoš); στόλπον (Konst.) βόλκανος, Χλούμ, ζαχλούμα, vilcodrug; u friz. odlomcih: crisken, pulti, zopirnikom itd.

Ovo je vrlo nepodpuna, ali izvjestna slika hrvatskoga jezika najstarijih vremena; popuniti je možemo, rekav u kratko, da se odlikovala bogatstvom oblika, kako nam jih po prilici predočuje najstarija gramatika slovjenska; njegova leksikalna strana (to su rieči) jedva će se pojedinimi izrazi, kao novom štečevinom nova života, razlikovati od obćeslovjenskoga blaga; više je primjera naći tomu, da se isti izraz prema drugačije razvijenim potrebam i okolnostim mienja u svom znamenovanju. Takove rieči, n. pr. knez, vladyka, župa, grad itd. imadu svoju posebnu, mnogo puta zanimivu a uviek vrlo važnu poviest. Ali iz ove najstarije dobe, dok se kod Hrvata ili ništa nije pisalo, ili pak samo latinski, jerbo poslije srušena gospodstva franačkoga prionuše hrvatski knezovi i kraljevi posve za zapadnu Evropu, nesačuva se niti nikakovih spomenika hrvatskih niti pojedinih rieči, osim pomenutih imena vlastitih i gdjekoga službenoga izraza, kano ti: župan (podpisi u Trpimirovoj povelji), ded, posteljnik, ubrusar, volar, ščitonoša, tepčij[1]) itd.

Ako već ova riedka imena kraljevskih hrvatskih časti probudjuju u nas čuvstvo ponosa, koliko bi nas istom zanimalo s gledišta i narodnoga i jezičnoga, daje n. pr. Trpimirova povelja onako hrvatski i pisana, kao što bijaše mišljena! U 9. v. nadje se novi dogodjaj, koji blagotvoran za ukupno Slovjenstvo, gledajući ipak na neposredne posljedice, bijaše razvoju našega jezika mnogo na putu; to je ona priemoć i gospodstvo, što ga pribavi narječju bugarsko-slovjenskomu apostolsko djelovanje sv. Cirila i Metoda. Ovako se najme zbude, da niti ona polovica našega naroda, koju je crkveno razkolničtvo odkinulo od zapada i zapadom vladajuće latinštine, nije u javnom životu upotrebljivala jezika narodnoga, već onud gospodujući u crkvi, po imenu crkvenoslovjenski; izmedju Hrvata dakle i Srba neima u ovoj točki velike razlike: jedni i drugi prihvatiše se mrtva slova. Narodno hrv. predavanje,

[1]) Odlomci p. 94.

kako ga zastupa stari ljetopis, sjeća se ne samo uspomene Cirila i njegova apostolskoga rada, nego stavlja takodjer putovanje svetoga muža put Rima u pobliži doticaj s hrvatskom zemljom, a to stoji u savezu s onim oduševljenjem i neustrašivom odvažnošću, koju pokazuje narod hrvatski u do skora nastaloj dugotrajnoj borbi za slovjensku službu božju.

Taj viek borbe Hrvata za svoju svetinju, slovjenštinu, dokazuje nam, kako su živahno osjećali svoju narodnu osobnost, i svoj hrvatski jezik visoko cienili; žalibože, što izrazite želje cieloga naroda i njegovih jeditih zastupnika, nižega svećenstva, niesu podupirali niti svjetski niti crkveni viši dostojanstvenici, ako izuzmete neumrle uspomene biskupa hrvatskoga Grgura! Zato bijaše hrvatski jezik i nadalje izključen iz dvora kraljevskoga, iz oblasti crkvene: njegovahu ga prosti popovi glagolaši onako, kako jim ga povjerio „jedan človik mnogo naučen, i sveti muž Kostanc“, i prvi iztumačitelj „hrvacke“ knjige! Mi znamo, da to nije bio pravi jezik hrvatski, već bugarsko-slovenski, nu pošto piscem i prepisnikom crkvenih knjiga njegovo znanje nebijašo prirodjeno, već iz svagdanje službe poznato, a ta se nauka osnivala samo na dugovječnoj porabi praktičnoj bez sustava gramatičkoga, moradijaše se u brzo očitovati u jeziku nepoznatom upliv narječja domaćega, koji je i proti volji piščevoj izilazio na vidjelo. To se zove jezik crkveno-slovjenski (ili starobugarski) upliva (ili recenzije) hrvatskoga ili srbskoga: izmedju hrvatskoga pako i srbskoga neima razlike u bitnosti jezičnoj, nego samo u pravopisu i pismu, te glagolica pripada Hrvatom (katolikom) a cirilica Srbom (pravoslavnim).

Prije se je razvila hrvatska recenzija t. j. upliv hrvaštine na crkvenu slovjenštinu u njihovih novijih knjigah nabožnih, nego li recenzija srbska, t. j. upliv srbskoga jezika na pravoslavne knjige crkvene, što bijaše iz prva jedno te isto, a kasnije prema potrebam crkvenih obreda preinačeno i promienjeno. Odatle smijemo zaključivati, da je od 9. do 12. vieka živahniji bio život slovjenski na zapadu nego li na iztoku; zato i imamo dan današnji barem nekoliko preostalih nabožnih spomenika (glagolskih) s podpuno razvijenim uplivom hrv. jezika iz najstarijega vremena t. j. do konca 12. vieka, a neima nijednoga cirilskoga s recenzijom srbskom,[1]) koja se istom oko vremena Savina razvila [koncem 12. vieka].

Pomenuti glagolski odlomci imadu zato veliku važnost za naš jezik, što su jedini svoje dobe slovjenski zvuci, koji nam se iz one davne prošlosti odazivaju; polaze svi bez iznimke iz hrv. Primorja ili sjeverne Dalmacije, gdje bijaše središte i cviet glagolizma; za poznavanje hrvatskoga jezika vriednosti su negativne t. j. kažu, čega u 11. i 12. vieku u našem jeziku nije bilo, šuteći ob onom, što je moglo biti.

Ovih dakle spomenika jezik skroz je staroslovjenski s gore naznačenimi izmjenami onih glasova, kojih hrv. organizam nemogaše podnieti; k onomu ću dodati, da ovdje neima ⰟⰉ (y)-u više ni traga, a znak glagolski ⰅⰔ ili što je još prostije ı, da zamjenjuje oba poluglasa Ⱏ i Ⱐ: nalazim dakle u jeziku ovih spomenika taj napredak, što je velikom dosljednošću zabačeno sve ono, čega hrv. jezik nikako nebi trpio, pa odavle izvodim, da ono drugo, kano ti jedan poluglas, čemu se tragovi svud nalaze, po svoj prilici nebijaše hrv. uhu i izgovoru jednako protivno. Drugimi riečmi, da su ovakovi oblici riečî mis'l (ⰿⰹⱄⰾⱐ), r'ci (ⱃⱐⱌⰹ), l'ž (ⰾⱐⰶⰵ), jesm (ⰵⱄⰿⱐ) itd. zbilja po izgovoru hrvatskom zapisani, premda se već i novštine pojavljuju osobito u jednoslov-

[1]) Sve što je o tom do danas poznato, nalazi se štampano u Šafar. Pámatky i Brčićevoj Chrestomat.: tu će nam zbirku po svoj prilici do skoro povećati Brčić oglašenim znamenitim djelom.

čanicah, što bi drugačije bile pretežka izgovora, kano ti u *sa* (ⰔⰀ) t. j. *saj* mjesto са, u *ta* (taj) m. тъ. Naši odlomci predočuju nam nadalje deklinaciju i konjugaciju posve, kako je u starobugarskom, samo što bi uviek stezali po dva jednaka samoglasa u jedan, dakle: sveti m. svetij (t. j. свѧтыи), moljaše mjesto moljaaše, dapače idêše (m. idêaše); nu jeda li su povrh te razlike svi ostali oblici zbilja hrvatski, nije pojedince lako odlučiti. Nebih se n. pr. usudio reći, da se tada jošte govorilo u gen. vsakago, blaženago m. vsakoga, blaženoga, premda ovo nije starije;[1]) prije bih mislio, da se u 3. osobi sad. vremena jednine jošter čuo *t* ovako: slêpi vidit, nêmi glagoljet, ali i ovdje biti će priličnije, ako uzmemo, da se jedno uz drugo miešalo, što nam nešto kasniji spomenici posvjedočuju. Posebnih hrvatskih izraza ili oblika neima osim: jazik i crikva u dva najstarija glagolska odlomka.

2. Druga doba od konca XII. vieka do početka prave književnosti u Dalmaciji (koncem XV. vieka): viek svjetskih spomenika.

Kao što ste vidjeli, za prvu dobu hrvatskoga jezika mogasmo malo svjedoka sakupiti, pak i to nebijahu pravi hrvatski. U ovoj drugoj dobi t. j. od 13. stoljeća napried biva kraj promienjenih odnošaja života državnoga nešto drugačije: kada je na zapadu hrvatskom jedna zviezda podpune državne samostalnosti potamnjela, podiže se druga, koja će svjetlošću svojom obasjati iztok; to je mogućtvo i snaga samostalne države srbske, koju su utemeljili i ukriepili kraljevi iz slavne kuće Nemanjine. Od ovoga je časa kroz nekoliko viekova napried sudbina iztoka prijaznija i sretnija od one na zapadu. Nu premda polovicom 14. vieka postiže carstvo srbsko vrhunac svoje jakosti i sjaja vanjskoga, ipak mu se život nutarnji neodlikovaše nikakovimi kriepostmi: bizantinizam pronikao njihovu narav, te zapleo svježi duh čiloga naroda u jadne mreže mysticizma, i vjerozakonskih priepora. Neima ni traga pravu životu književnomu, ni glasa slobodnu razvijanju duha narodnjega: sve i svuda robsko nasljedovanje i loša kopija lošega originala! Zato sve, što se odanle do polovice prošloga stoljeća može u literaturi spominjati, ograničeno je na životopise iliti žića srbskih vladalaca, na razne ljetopise i slične tomu zbirke, zadahnute duhom nabožnim i smatrane za čest bogoslužja;[2]) drugačije bo nebi ni na um palo spisateljem, da se odvaže na svjetovni posao. Jezik ovakovih spisa ne samo što nije čistiji i narodniji od onoga u strogo crkvenih knjigah, nego poradi neznanja i nedosljednosti u nasljedovanju crkvene slovjenštine jošter je mnogo izopačeniji i zamršeniji.

Veće su vriednosti za poviest i ogledalo našega jezika iste dobe listine, stranom zato, što je ondje jezik bolji i narodniji, stranom pako, što jih imamo oda svih krajeva našega naroda, te nam se zgodna prilika pruža uzporedjivanju i iztraživanju tadanjih narječja. Da njihovu veliku važnost za naš jezik podpuno ocienimo, sjetiti nam se je ovih okolnosti: Listina ima cirilskih i glagolskih, uzev osjekom jedne zovu srbskimi, druge hrvatskimi, premda to nije točno. Cirilske mogu se porazdieliti u nekoliko hrpa: jedne su srbske (iztočne) i zetske (južne), druge su bosanske (zapadne), treće dubrovačke, četvrte turske, pete hrvatske. Ovo razlikovanje nije samo po vremenu i mjestu, već i po sadržaju te jeziku: dokle je god sizalo pravoslavje i kuda je slovjenska liturgija vladala u crkvi izključivo, onuda bijahu pisci (logotheti, dijaci) obćenitoga mnienja, da so u sastavljanju javnih povelja treba

[1]) Serb. Lesekörn. 115. [2]) Istinitu karakteristiku podaje Hilf. Bosna 277.

držáti govora posvećenoga, a ne prostoga; tragovi dakle domaćega narječja dolaze u ovakovih spomenicih kraj posebne naravi onieh, kojim bijaše stilizacija povjerena, sad od neznanstva sad od nehajstva: pisac htjede svakako pisati crkvenoslovjenskim jezikom. Ovake su listine prvoga i drugoga skupa, a ima jih od konca 12. vieka napried (od g. 1186, 1198) kroz cielo 13. i 14. stoljeće; pisane su na ime župana Nemanje, Stjepana prvovjenčanoga, Vladislava, triju Uroša, Dušana, Vukašina, Lazara itd.

Drugačije su listine dubrovačke; taj ponos i dika našega naroda zaslužuje i u ovom obziru prvenstvo. Gradu Dubrovniku pripada ne samô većina svih ostalih listina po tom, što se tiču odnošaja trgovačkih, s njim sklapanih, nego ima i veliku množinu upravo svojih, poteklih iz samoga grada Dubrovnika. Trgovački savez Dubrovčana s iztokom proteže se po listinah preko ciele Srbije i Bosne čak u Bugarsku: to biva počam od 13. vieka, sve dok je sudbina susjednih naroda njihovoj trgovini prijala; najstarija biti će od god. 1238., ako oduzmemo, da je n. p. i povelja Kulina bana iz 12. vieka na njih upravljena. Narod trgovački, imajući uviek svoju korist pred očima, prilagodjivahu se rado željam druge stranke, osobito kad bi od njih tkogod u Dubrovniku prisutan bio, te smatrajuć tekst latinski ili talijanski autentičnim, držahu slovjensku polovicu više tudjom nego li svojom; gdje nije bilo takovih uvjeta, jezik jim je vrlo pravilan i narodan, jerbo jih nazori nabožni nevezahu na pomenuto načelo pravoslavnoga Srbina. Isto je od prilike kod listina bosanskih, gdje se katolicizam s pravoslavjem, zapad s iztokom bori o prvenstvo, gdje se Hrvati i Srbi miešaju bez točno odieljenih granica, van kako jih sad politika sad vjera ustanovljuje; zato je ondje i jezik veoma nejednake vriednosti, počam od prevažne listine Kulina bana preko 13. i 14. vieka sve do Tvrtkovićâ, koji se u svem rado povadjahu za uzorom bivše države srbske, a tako i u jeziku „slavenosrbskom".

Kada su nasilnici Turci preobladali iztokom, smatrajuć se za baštinike države srbske i bosanske, ima od njih nekoliko listina iz 15. vieka sadržaja trgovačkoga na grad Dubrovnik; to dokazuje, da u ono doba naš jezik kod tudjinaca ne samo što bijaše vrlo ugledan već upravo diplomatičan; da ga nije prezirao niti silni gospodar Carigrada; dapače od g. 1465 ima cirilska listina kralja ugarskoga Matije, od g. 1537 kneza Ivana Zapolje, od g. 1566 vojvode Aleksandra Moldavskoga, iz kojih se vidi, da stara korespondencija medju kraljevinom Ugarskom i iztokom bijaše stranom takodjer naška.

Prvi zahtjev za svaki znanstveni izvod, koji bi se imao osnivati na ovih spomenicih, vidi se, da je pomni izbor i neprestano uvažavanje svih pomenutih okolnosti; jedan narodan (t. j. današnjemu jeziku naličan) oblik sadržaje obično više dokazne sile, nego li stotina crkvenoslovjenskih. U toj mješavini jezičnoj lakše bismo se ravnali, da nam nije krivnja vremena i zloba Mletčana uništila one naše zapadne spomenike glagol. pisma, o kojih pouzdano znademo, da su u. 11. i 12. vieku bivstvovali. Iz zapisâ naime o medjah gospode istranske, što su svietu znani pod imenom: razvoda istranskoga (od god. 1325, rukopis od g. 1546), crpimo viesti o naših glagolskih listinah od god. 1025, 1027, 1058, 1125, 1127, 1150, 1170, 1195. 1200 itd, (po običaju bijaše za „gospodu" list njemački, za „seljake" hrvatski). Glagolske listine, što su sačuvane i što nisu, u najstarije vrieme zastupaju zemljopisni obseg hrv. i dalm. primorja i Istre, kano ti su mjestimice: Senj, Brinje, Novi, Crikvenica, Bribir, Bakar, Bag, Krk (Dobrinje, Baška, Vrbnik, Omišalj), Modruše, Krbava, Ozalj, Bosiljevo, Draganić, Otočac, Ripča, Rmanja, Tržić, Hreljin grad, Buže, Zadar, Tnin, Sustipanja Luka, Ugljan, Jelovik, Čovac, Griže, Bihać, Skurina, Gradčina, Slunj, Grobnik itd.;

velik dio spada jih obitelji Frankopanskoj; najstarije u izvorniku sačuvane počimlju 14. viekom (g. 1309, 1321, 1375 itd.).

Ako ove listine i nisu iste važnosti s cirilskimi za obćenitu poviest našega naroda, jerbo jim je sadržaj ponajviše skroz lokalna znamenovanja, opet su u j e z i k u neprecienjene vriednosti, budući pisane sasvim narodnim narječjem svoga mjesta.

Ja sam već nekoliko puti s osobitim naglasom uztvrdio, kako se u mene do podpuna osvjedočenja razvila misao o tom, da se iz ovih dvovrstnih spomenika, uzevši jedne s drugimi te dozvav u pomoć čitav tečaj naše književnosti, može sigurno zaključiti, da ono, što zovu narječjem čakavskim i štokavskim, nije prava razlika medju narodom Hrvatskim i Srbskim. Upirući ovo dokazivanje na jezik kao najbitniji znak narodnih razlika ili srodnosti, izvodio sam upravo iz ovdje pretresivanih listina (jerbo su to jedini stariji zastupnici bud hrvatskoga bud srbskoga jezika) taj posljedak, da ono, što zovu čakavštinom, smatram po jezikoslovnih zahtjevih starijim odsjekom onoga drugoga narječja, koje dolazi pod imenom štokavštine. Znam, da tim nije jošter dokaz podpun; jerbo bi se istim načinom i stara bugarština po onom, što ima u nje nekoliko starijih pojava jezičnih prema novijim na toj starini osnovanim našim, mogla s neke strane prozvati materom jezika hrvatskoga; n. p. što se u bugarskom veli pętь (pent), a u nas samo p e t, tu je očevidno bugarski oblik stariji, niti se smije i malo dvojiti, jeda li je p e t postalo od p e n t: v e ć j e t o z a j e z i k o s l o v c a n e p o b i t n a i s t i n a; isto tako, da drugi primjer navedem, za jezikoslovca neuzkolebiva je istina, da su oblici r e k a, r e k a o, r e k ô itd. noviji izrodi starijega рекль ili r e k a l. Ako se dakle do sada obično[1]) učilo: r e k a l je hrvatski, a r e k a o srbski, morao je svaki jezikoslovac dopustiti i priznati, da je jedno prije drugoga, ovo starije od onoga; ino i posve odlučno pitanje glasi ovako: nisu li ove razlike već s početka sobom na jug donieli H r v a t i i S r b i, tako da bi taj jezični napredak, reknimo srbski, spadao u predhistoričko doba našega dvoplemenoga naroda? Da bude dokaz za koje mu drago mnienje svršen i valjan, treba na ovo pitanje odgovoriti putem one znanosti, kojoj je otac i početnik neumrloga imena Niemac Grimm svojom golemom gramatikom i historijom njemačkoga jezika. Postupajući dakle sa svom gori preporučenom pomnjom, mislim, da se iz starih spomenika našega jezika može dokazati, da glavni biljezi onoga starijega narječja, koje neki uzimaju samo za hrvatsko, bijahu poznati jošte u historičko doba po čitavom iztoku našega naroda, ili barem mnogo dalje prema iztoku, nego su granice iztaknute Hrvatom od Konstantina Porphyr. — Ako najme i uzmemo u obzir sve moguće slučajnosti i uplive na jezik kod sastavljanja pomenutih spomenika, mora se napokon ipak priznati, da ono, što se nikako neslaže sa crkvenoslovjenskim jezikom, nemože drugačije dolaziti u takov spomenik, nego li od narječja živoga. Stoji li pako taj uvjet, to je i nacrt pravoga našega jezika, n. pr. u 13. i 14. stoljeću, vrlo lahak; mi dobivamo ovakovu sliku: 1. samoglasi *a*, *e*, *i*, *o*, *u* pravilno kano što u starobugarskom ili današnjem jeziku (nekojim zamjenam kano: **k r *e* s t i** m. kr*a*sti, **r *e* s t i** m. r*a*sti, **g r *e* b** uz gr*o*b nevalja znamenitosti pripisivati; jerbo dolazi n. p. kr*a*sti u gl. sp. 165, a opet t*e*plota, t*e*pli m. t*o*plota u cir. M. 8. 92. i u pist.); 2. *i* m. ы (y); *e*, *u* m. ę (ѧ), ą (ѫ); što poslije nebnih *j*, *č*, *ž* mjesto ę ima *a*, to nije niti hrvatsko niti srbsko napose, već jedno i drugo: ꙁаисмо P. 176; [illegible] gl. Sp. 37. поуамши, нꙁамши M. 237., ирнıатн u M. često, a što Dan. dodaje opazku »iz hrvatskoga

[1]) Velim obično, jerbo dokazi za protivno s naše strane bijahu vrlo kukavni, i bez sustavnoga znanja filologičkoga.

jezika“ — to je doduše rečeno, al nije dokazano; a ja bih slutio, da su to prastari ostanci, koji na predhistoričku dobu sjećaju, te jih jednoč bijaše više; 3. jedan poluglas ь (ı), gdje se nemože sasvim izostaviti, kano na kraju rieči, pretvoren bi obično u *a*, ali sigurno bijaše mjestimice sada još i muklo (po crnog.) izgovaran (pobliže u Knjiž. I. 2, 166). Ovo odlučno gospodstvo samoglasa *a* na mjesto starobug. poluglasa najbitniji je biljeg našega jezika, a toli važan vez srodnosti i jedinstva izmedju Hrvata i Srba, da bi već to jedino posvem dovoljno bilo, da sve moguće prigovore proti istovjetnosti odstrani; taj bo samoglas proniče skroz i skroz čitav ustroj našega jezika, razlikujuć ga izvjestno od svih susjeda na blizu i daleko; 4. *r* i *l* imadu vriednost samoglasa (sr. Knjiž. 164); primjeri kano: h o m s k o i (m. hlmskoi), d o g (m. dlg) itd. dokazuju, da u 14. vieku bijaše prielaz iz *l* u *u*, stvar još posve nova, najstariji primjer jest u rieči загрскомь od g. 1254; 5. niti *l* na kraju rieči ili pred suglasom neprelazi prije 14. vieka u *o*; obje ove promjene stoje u nutarnjem savezu. Što se dielomice na zapadu taj *l* jošter čuje, pripisati ćemo onomu istomu uzroku, s kojega se u obće razvoj jezika na sjevorozapadnoj strani kaže polaganijim; ali bi se varao, tko bi mislio, da svi današnji čakavci *l* izgovaraju[1]); sr. dvanadeste v o m i (m. volmi) u list. od g. 1436 iz Draganića; d i o c i, dioce (u list. 1451 iz Rmanje); b i a, d i a, i m i a (iz Tnina g. 1451) itd.; 6. da se ѣ već u to doba izgovarao na iztoku kao *e*, na zapadu kao *i*, dokazao sam u Knjiž. 17—23; težje bilo bi točne granice povući, jerbo u 13. vieku n. pr. imadu tri listine b o s a n s k e (Mikl. br. 35, 36, 39) s očitimi tragovi e k a v š t i n e, u 14. vieku br. 85, opet je bosanska list. smiešanih primjera s *e*, *i* i *ie*; isto tako br. 89 g. 1333 listina iz Srebrnika piše zasebice: lieta, miseca, hotieniem, sviedital, vieki, simenu itd., od g. 1375 list. iz Bobovca posve je *i*kavska, ali od g. 1439 iz istoga mjesta već mieša *i* i *ie*. br. 363 opet *i*kavski; to isto valja za listine (br. 206) iz Dolnjih kraja u Lušcih, br. 205., u Zaborah, br. 210, 220. 226, 237, 345 iz Sutiske, br. 224 iz Dumna, br. 225 na Usori u Lišnici, br. 241, 266 (15. viek) u Zvečaju, br. 243 iz „belih selišta u Trstivnici“, br. 254, 273, „pod Visokom“, br. 280 iz Milodraže, br. 255 u Dračevici u Novom, br. 268 na Stipanju Polju pod Sokolom, br. 264 u Bišću, br. 320 i 346 pod Kreševom, br. 352 u Vranduku, br. 365 u Vrataru, br. 392 i 393 u Jajcu; *i* sa *ie* se mieša br. 219. u Konavljah na Ljutoj, br. 227, 283 i 317 u Borču, br. 284 u Blagaju, br. 340 na Bujaku prema Brodaru, br. 341 u Gorčaneh, br. 344 u Ključu, br. 351 u Drinalevu, br. 368 i 369 u Pivi na planini na Pišću; br. 370 u Kotoru, br. 371 u Novom, (sr. br. 255). —

Tko si uzme truda, da ova mjesta uzporedi sa zemljopisnim položajem (većina jih je poznata), rekao bih uza svu slučajnost glede pojedinih listina, da se može za sigurno veći dio Bosne smatrati u 14. i 15. v. i k a v s k i m, koja ikavština iduć na jug nestaje pred jekavštinom tako, da je ovo najjužnije jekavsko narječje ono doba istom u razvoju, nezauzimljuć toliko prostora, koliko danas. — Ove se granice ikavštine nerazlikuju niti mnogo od onoga, što pripovieda Jukić (Zemlj. Bosne 14), pak uzevši k tomu, da je istodobno i čitava Dalmacija bila ikavska, kao što dokazuju spomenici glagolski i najstarije pjesničtvo, nemislim, da će mi se moći išta prigovovoriti, kada proglasim *i*kavski izgovor najbitnijom razlikom narječja zapadnoga (hrvatskoga) prema *e*kavskomu, iztočnomu (srbskomu), dočim južni *je*kavski izgovor držim za „symbolon“ združenja i pomirenja, te je zato jedino on dostojan, da udje u knjigu; 7. današnji izgovor jotovanoga *d* i *t* t. j. *dj* (ђ) i *ć* (ћ) rekao sam

[1]) Programma in Zara 1856 „sui vari volgari“ od J. Danila.

već, da spada medju bitne znakove našega jezika, (kako su u cirilici taj glas izrazivali, gl. Knjiž. I., 1. 8.); najpravilnije i najčistije izgovaraju se oba ova glasa u hrvatskih primorskih stranah, dapače *dj* (ђ) toli tanko i nježno, da je vrlo blizu prostomu *j*, i odatle dodje, te neimajući zanj posebna znaka, pisahu u latinici *j*[1]), u glagolici ili ništa ili ꙑ. Tko u tom traži razliku medju čitavim hrvatskim i srbskim narječjem, valjda nezna, da još niti dan današnji neizgovaraju svi čakavci jednako. Zatim ima tomu izgovoru prilično mnogo tragova i u zapadnih (bosanskih) cirilskih listinah (o glagolskih razumije se samo sobom): n. p. u br. 85 (1332) **такоѥ** i **такое** uz **такоге**, **мегю**, **погю**; br. 159 (1367): **нофоеннѣ**, **мею** uz: **еванѣелии**; br. 204 (1391): **гразие**, **меѣ**, **госпое**, **тамос** (to pisa dijak Imoćanin); isto tako: br. 243: **потврьюю** i **потврьюѥмо**; br. 254: **потврьеними**, **еванььелии** itd. Ovaj pojav dobiva tiem istom pravu dokaznu važnost u mojem smislu, što se podnipošto nemože reći, da bi sve one listine, u kojih smo našli ikavštinu, takodjer ђ (dj) prostim *j* zamjenjivale: zato nebih toga slučaja u nikakovu načelnu razliku dvaju narječja stavljao, opominjući se, da ovakovih stvari kojekuda razpršenih imade, n. p. Jukić pripovieda, da se tako tanahno *dj* izgovara u nekih selih uz Neretvu u Bosnoj; a najposlije i mjesto *ć* dolazi kadšto sam *j*, n. p. v o j k a m. v o ć k a; 8. kada se sastane u rieči *s* sa *ć*, prelazi *sć* najprije u *šć* i zatim u *št*: ali se očevidno razlikuje iztok od sjeverozapada, budući jedan bliži susjedstvu bugarskomu, drugi slovenskomu; n. pr. već u najstarijoj skoro izvornoj listini glagolskoj br. 5 (g. 1321) čitam: **ⰽⱃⱎⱋⰵⱀⰰ** (kršćena), i **ⱂⰰⱎⰻⱎⱋⰰ** (pašišća), dočim isto dobno u listini iztočnoj (br. 52) pišu: **пашища**, a valja znati, da stari Bugari i Srbi щ nisu izgovarali današnjim izkvarenim načinom; sr. gl. sp. br. 37 (g. 1437): **ⰵⱎⱋⰵ ⱂⱆⱎⱋⰰⰿ** (jošće pušćam) uz: **допущение**, M. 275 (g. 1420) br. 54 (od g. 1450 iz Tržića) **ⰲⰻⱎⱋⰻ** (višći = vješti); 9. u savezu napominjem, da se nije u toj dobi *dj* i *tj* jošter slievao u ђ i *ć* u onih riečih, gdje bi jih po staroslov. jeziku rastavljao samoglas *i*, koji je u nas oslabio na ь, a zatim i to nestalo (sr. Knjiž. 13): n. pr. d a n e u č i n i m o n i k o e g a r e **бесправдьи** (od god. 1256), **печатю** (god. 1332) uz: **печакене**, što su naše neke gramatike pomiešale; **поутеногa поменути**, **распетие**, g. 1442, (ali **плакати** = plaćati, **тракение** = traćenje); **по милосрьдью** M. god. 1199; **с милосрьдиємь** M. god. 1427; **до прѣдьградьѣ дубровачькога** M. god. 1391. Zato nisu niti govorili z d r a v l j e, g r m l j e, već z d r a v j e, g r m j e (**грьмиѥмь** M. g. 1399), l j u b a v j u (**любавю** M. g. 1443) itd., (tko razumije gramatiku, dokučiti će, da nespada ovamo participij, n. p.: p o s t a v l j e n, što se u nas od najstarijih vremena ovako piše, niti infinitiv: p o s t a v l j a t i). Napokon kad je već i živila jekavština, nisu izgovarali: ђеца, ђевојка, гђе, ћерати, nego samo: дјеца, дјевојка, гдје, тјерати, хтјети itd.; 10. već u najstarije doba razvijena je neka osobina našega jezika, što se i opet jednako proteže od iztoka do zapada, da izmjenjuje *ž* suglasom *r* u riečci ž e = r e i u glagolu m o ć i — m o g u: već u list. 4 (1189 iz Bosne) čitamo: **ире**, **какоре**, **коликоре**; u list. Nemanjinoj (1199) **никомоуре**; u prastaroj listini obćine popovačke (broj 12): **ере**, **тере**; u nadpisu žičanskom (1228): **никоѥре**; od god. 1234 kralja Radoslava: **ничесаре**, **поневаре** (sr. češki: ponèvadž); g. 1254 iz Dubrovnika: m o r e š; god. 1330 (osnovanje Dečana): **такоре**, **такоѥре**; u glagol. spomenicih: **ⰵⱃⰵ** 28, **ⰽⰰⰽⱁⱃⰵ** 23, **ⰽⰰⱎⱋⰵⱃⰵ** 48, **ⰽⰰⰽⱁⱃⰵ**, **ⰽⰰⰾⰻⰽⱁⱃⰵ** 49. Ova riečca, prateć je tragom spomenika, u 14—15 vieku već je na iztoku na umoru, a na zapadu sačuva se u skraćenom obliku *r*: n i k t o r ili n i t k o r itd. vrlo dugo. Simo spada: **дори** m. **даже**: M. 23, 66, i svuda po zapadu. — Si-

---

[1]) Mikalja u svom rječniku veli to isto: da se nesmije upravo tako izgovarati, kako se od nevolje piše, t. j. samo *j*.

gurno, da je riečci *že* srodan nastavak *zi*, koji se takodjer već u najstarijih spomenicih pojavljuje; tazi župa M. br. 19 (iz početka 13. vieka), i onuzi pet' deset' M. 28 (13. viek), a kasnije biva toga manje na iztoku nego li zapadu; 11. predlog **въ** (po srbskoj recenziji **вь**, u hrvatskom **вь**) i **вьзъ** (**вьзь**) promienja se u nas u *u* i *uz*, isto tako sve rieči, koje s **въ** (**вь**) počimlju, vole u nas *u*. Taj glasovni proces mora biti vrlo star, jerbo mu je námah na početku pismenih spomenika dosta traga naći;[1]) ipak niti ovdje, kao što u svih skoro dosadanjih primjerih, nedopuštam, da je taj prielaz iz **вь** u *u* samo srbski, a da nije i hrvatski; već mislim, da je to iz istih uzroka moglo nastati na zapadu, s kojih na iztoku, samo što sam napomenuo, da je razvoj jezika na zapadu polaganiji. Valja pako znati, da već starobugarski jezik ima dva razna predloga **въ** i **оу**; **въ** (u starijem obliku **вѫ**) odgovara grčko-lat. ἐν — *in* litv. į (stariji in), dočim bih ja **оу** sravnio sanskr. *ava*, staroprus. *au*,[2]) lat. *au* (aufero), što znači *niz* i *od*, kao što i naši sastavljenici pokazuju, **оубити** ἀποκτεῖναι, **оубѣжати**, ἀποφεύγειν, **оуведеније** ἀπαγωγή, (usuprot: **въведеније** εἰσαγωγή). Dočim dakle pravi **оу** (*u*) u cielom prostoru našega jezika ostaje nepromienjen (jerbo i štokavac i čakavac izgovara ubiti, umiti, urezati, ukinuti, udaljiti se itd.), izvrže se tečajem vremena **въ** takodjer u *u*, i to ja bih rekao, upravo po uzoru pravoga *u* predloga; jerbo analogija inieh jednoslovčanica rieči kano **тъ** - *ta*(j), **сь** - *sa*(j), **къ**-*ka*, **нъ** - *na*(no), zahtieva i ovdje, da od **въ** (**вь**) postane *va*; znamo pako, da se na zapadu, koji vjernije čuva i pridržaje starinu, zbilja mjestimice govori još i danas *va*, *vaz* itd.; a tragom naših spomenika može se dokazati, da je takvoga izgovora u 13—15. vieku više bilo, kano ti: **ва имє** M. 85 (od god. 1332 bosanska listina, čini se iz Srebrnika, kao što i ona pod br. 89); isto tako od god. 1375 bosanska listina iz Bobovca; (premda ovo jedno i drugo može biti da je samo stalni uvod bio po reminiscencijah crkvenoslovjenskih) ali br. 206 (od god. 1392 bosanska listina kralja Dabiše) ima ovakieh primjera; **вазьведе, ва ситниє, вазьврашеие, ва славни двора и Трьстивьници, в веселахь, ва чьстнтои вонсци**; isto valja za listinu Ostojinu od god. 1399: piše **ва** uz **в**, **вазьведе**, **са вазьлюблєиниь** itd. Nu tomu je lako prigovoriti, da se **ва** razvilo pod uplivom crkvenoslovjenskim od **вь** (izgovarajući oni obično i ondje **ь** kao *a*, gdje su još **ь** pisali); zato da vidimo, kako je na zapadu: najprije nalazimo skoro uviek *v* (redje *va*) za **вь**, a *u*, gdje odgovara pravilno starobug. **оу**; n. p. u najstarijoj listini: uročni, učinili; ali uza to već: ustup' i uzidat, što bi pravilno glasilo **въстѫпъ** i **възидати**, a ipak su to prave pravcate čakavske listine, jedna iz Vinodola, druga iz Dobrinja; br. 8 (1375): uživati, ali vazmu; br. 9: „u jur'evi hruševice" udělati; br. 12 (1413): *va* svrhu rečenoj stvari ubojstva, *u* tom (3 puta ovako); 16 (1413): kako se zgora udrži; 18 (1419) vaz buru; 27 (1428): *u* crikveničkoj drazi; 33 (1434): *v* negovo iminie ni *u* plemenćinu; br. 48 (1447) u Ripču: *u* pitanji i *u* plemenu svom, *u* zaklad, *u* kipi (uz: *v* kipi), *u* tom listu itd., tako se isto mieša *v* s *u* u listini 51 god. 1448 iz Rmanje; takodjer 60 (1451) iz Tnina itd. Iz ovakovih primjera, osnovanih na spomenicih vrlo izvjestnih sliedi troje pravilo: a) da jezik hrvatski stariji (= čakavski i noviji (= štokavski) ima dva predloga **въ** (*v*) i **оу** (*u*); b) da je pravi *u* uviek, t. j. od najranijih pismenih pojava svuda i sve do ovoga časa jednako sa starobugarskim jezikom t. j. upravo kao *u* pisan i izgovaran; c) da je predlog **вь** (**vь**) jamačno u starije vrieme (n. pr. u 10—11 vieku) svuda, kod Hrvata i Srba, izgovaran kao *v* ili gdje bi uztrebalo jasnije, kao *va* (n.

[1]) Pobliže gled. Šaf. Serb. Lesekörner 46, Majkov ist. serb. 404.
[2]) Bopp. Vrgl. Gr. III. § 999.

p. va věky), al da se i opet točno prema dosada opaženomu pravilu taj stariji izgovor duže, dapače dielomice i sada još, održao u narodu zapadnih krajeva; ima ipak, kako s nekoliko primjera vidjesmo, već u 15. vieku i onuda miešanje *u* sa *v*. — Ja sam nešto točnije opisao ove glavne pojave, sjećajući se zlatnih rieči Grimmovih[1]): für diesen Zweck muss weniger nach älteren, der Schriftsprache fremden Wörtern, vielmehr nach dem Verhältniss aller entscheidenden Laute, Formen und Ausdrücke geforscht werden, seien diese gleich heutzutage die gangbarsten; a budući tomu tako, mislim da sam dokazao podpunu istovjetnost svih bitnih pojava i one nekoje razlike, što bijahu zbilja medju iztokom i zapadom. Da bude pako slika podpunija, kazati ću i za deklinaciju te konjugaciju: a) da u ъ-deklinaciji (koju danas zovemo prvom) neima više gen. na *u* (najduže sačuvao se trag genit. domů), niti dat. na *ovi*; za akuz. živućih jednine rabi genitiv; u lokalu mieša se stariji oblik na *e—i* (bug. ѣ) s novijim dativnim na *u* (n. p. u glag. listini br. 22 god. 1422 zove se jedan vinograd u Novom „na brdi“). Podpuna dvojina žive jošter; akuz. množine izilazi obično na *e*, redje na *i*, a tu se više nerazlikuje tvrdo od mekoga; gen. množ. jošte je ponajviše kratak staroslov., obično s prirastkom *ov* (*ev*), u mekih i na *i* (muži); jednoslovčanice ojačuju se rado kroz sve padeže množine s *ov* (gradovom); b) kod *a*-deklinacije (mi ju zovemo drugom) gen. jedn. i akuz. množ. običnije na *e*, redje na *i* (i tu je opet zapad vjerniji) n. pr. u glag. listini od g. 1375 „u jurjevi brušvice“; u dat. lok. na *e* ili običnije na *i*; u instrum. stežu se *oju* u *ou* (*ú*) ili *ov*, dapače i *om* već dolazi, kadšto jedno uz drugo: pravov verom ili dobrom verov; pišu rukov mojev (gl. sp. od godine 1437 iz Zadra). Ja se ovdje, kano i kod prve osobe naših glagola neslažem s onimi, koji misle, da je stariji oblik: ženom ili pitam nepo li: ženoju = ženou = ženû ili pitaju itd.; tomu se protivi historija našega jezika, a nije ništa običnijega, nego li da jezik u svom faktičnom razvoju dolazi upravo na onakve oblike natrag, koji su po teoriji jezika stariji; primjera tomu naći će svatko i u sekundarnih jezicih; c) mužka ь-deklinacija ima još živih tragova: do puti i do puta, čulo se u narodu i jedno i drugo; redji bit će dativ na *i*, a instrum. *em* žive pače još i sada u jednoj rieči: putem; takodjer poznavahu jošter akuz. množ.: ljudi, gosti, a može biti i nomin. ljudie, gostie. Konsonantičnoj deklimaciji slabi su tragovi, kano u stalnoj formuli: na desete ili na deste; običan je gen.: korene, plemene (ali se pojavljuje i oblik na *a*); poznati su i padeži; dativ na *i*, instrum. na *em*. U zaimena nalazimo mjesto *jaz* obično samo *ja*, uz mnoju ili mnou ima i mnû ili mnov, uz toboju: (tobou) tobû i tobov; najnovije jest: mnom, tobom; mjesto akuz. *ny* i *vy* običniji su gen. *nas*, *vas*, ali *ni*, *vi* dolazi često za dativ; gen. *jeje* mjesto stegnutoga *jê*, dativ *jei* m. *joi*, instr. *njû* (*jû*) m. *jeju* — obični su oblici. Znamenito je, da mjesto иже već u najstarijih spomenicih rabi oblik *kî* (кыи), *kâ* (каа,), *kô* (кое), n. p. дѹбровьчане, кире ходе M. 4 (god. 1189), и ки дьнь, M. 12 (iz 12. vieka), ке соу доше жоупе (nadpis žič. iz početka 13. vieka), оу жоупахъ, ке соу; uz to već: моужь, кои. Ovo je čisto srbski spomenik, i opet, kako vidite, već u prvoj dobi naše književnosti, upotrebljuje *ki*, *ke* itd. U starobug. najme jeziku imadu dvie vrsti oblika od istoga nominativa кыи, to jest jedanput se od къ-и pretvori ъ u о (n. pr. коѥго), drugiput u ы (n. p. кыи); budúć pako da u nas neima glasa ы, već ga zamjenjuje prosti и, to od pravilnoga nom. кыи postaje кии t. j. *kî*, od каа biva *kaa* ili *kâ*, a prema tomu stegnuše i sve ostale padeže, dakle: коѥго u *kôga*, коѥмоу u *kômu*, коѥмь u

[1]) Deutsche Spr. 581.

kôm, **кънимь** u *kîm*. I to je jedan način, koji osobito na zapadu vlada, n. pr. osim spomenika glagolskih, najviše, ali ne izključivo, u listinah bosanskih: **свети, ки се ҳде писани, печать, ка је при кнези** (od M. Ninoslava iz g. 1240) itd.; drugi je način, da se po uzoru onieh padeža, gdje je već u starobug. **ъ** pretvoren u **о** (n. p. **коѥго, коѥмоу, коѥмь, коими** itd.), izprave i ostali oblici, dakle premda je u staroslav. nom. **кыи**, ipak ovdje da je *koj*, u množ. *koji* (starosl. **ции**), *kojih* (**кыихъ**), itd., taj običaj vlada osobito zapadom; n. pr. osim gori navedenoga primjera, sr. **оу кони ли се жоупъ що несилности**, M. 19 (iz početka 13. vieka) itd. Upitno zaime glasi sada još obično **кьто**, **кто** n. p. u krasnoj listini bosanskoj od godine 1332: **кто дубровчанинь**; *gdo* vrlo je ograničeno na uzki sjeverozapadni kraj. Za srednji spol imadu dva oblika **уто** i **уа**, a to je izvorno jedno te isto; najme **уь** bez dodatka ili s dodatkom **то** (kao što još danas Slovak mjesto n i k t o ima prosti n i k t. j. n i † k); i od **уто** postaje po zahtjevih izgovora **што** ili **що**, a od **уь** udobnosti za volju **уа**. Slučaj htjede, da se *ča* održao na zapadu našega naroda još i danas, te sa znanstvenih razloga postigao i nezasluženu važnost; velim n e z a s l u ž e n u, jerbo se vara, tko misli, da su s izgovorom *ča* namah uzko spojene i sve ostale osobine; nasuprot ima starih spomenika našega jezika, gdje je i bez riečce *ča* sav ostali govor naravi starodavne, što je zovu čakavskom, a opet u drugih slučajevih s riečcom *ča* dolaze ostali pojavi novijega jezika. Svakako je zanimivo, što se u m n o g i h b o s a n s k i h list. pojavljuju uprav svi pojavi čakavizma, samo rieči *ča* neima, a opet kasnije u k n j i ž e v n o s t i D a l m a t i n s k o j ima mnogo primjera, da je jezik skroz novije naravi, ali s riečju *ča*; znamenito je i to, da se najduže ovaj goli oblik u predlozih sačuvao, n. pr. z a č, n a č, a nasuprot niti čakavština neće reći n i č, nego n i š t a r ili n i š ć e. Opetujem dakle i ovdje svoje osvjedočenje, da *ča* prema *što* nesmatram nikakvimi kinezkimi zidinami, šta bi rastavljale dva plemena jednoga naroda. — Zaime **вьсь** glasi još nom. v a s genit. v s e g a, a ne premetnuto: s a v, s v e g a — to valja za iztok i zapad našega jezika. — Deklinacija imena pridavnoga prosta (t. j. po imenu samostavnom) gubi mnoge padeže, kano ti: instrum. jednine. gen. i dat. množ.; isto tako instrum. i lokal. množ. — U konjugaciji znamenito je, kako se izpremieniše osobni dočetci: u prvoj osobi jamačno da se miešao oblik na **и** s oblikom na *m*; što ja o tom mislim, rekao sam već gore; u 2. osobi sigurno da nisu izgovarali *ši*, nego samo *š*; a u 3. odbaciše *t*, i to u jednini i množini: u množ. 1. osobe već je u običaju *mo*, valjda zato, da se razluči od novo izvedene prve osobe jednine. Svemu je tomu mnogo primjera naći već u najstarijih spomenicih; ostala su vremena ponajviše pravilna po starom; isto tako i poraba participija.

Oviem zaključujem kratki priegled našega jezika od 12—15. vieka, osnovan na pismenih svjetskih spomenicih; razumije se, da je to samo u najkraće i vrlo nesavršeno nacrtana slika, ali u toliko dovoljna, da razprši mnoge predsude, što su potekle iz nemara ili neznanja, da potvrdi rieči velikoga Šafařika, izrečene već prije mnogo godina: es ist eine historisch und linguistisch erweisbare Thatsache, dass so wie die Serben in Serbien, Bosnien, Slavonien, Hercegovina, Montenegro und Dalmatien, sie mögen der morgenländischen oder abendländischen Kirche angehören, insgesammt nur einen Zweig des grossen Slavenstammes bilden, ebenso auch ihre Sprache nur eine Mundart, wiewohl mit mehreren unbedeutenden Varietäten ausmacht [1]) — samo nevalja zaključak Šafařikov, kada nastavlja: das alte Chorwatien in Süden der Kulpa mit den Residenzen Bihać im heutigen Bosnien und Bel-

---

[1]) Serb. Lesek. str. 6.

grad im heutigen Dalmatien, gehörte von jeher der Sprache nach zur serbischen Volks- und Mundart. Što je Šafařik volio ime srbsko, a bojao se, bi reć, hrvatskoga, tomu se nije čuditi, kada pomislimo, da je prije 30 godina sąsvim nehistorički i nefilologički jedini kajkavski idiom provincijalne Hrvatske prisvajao ime hrvatsko, a prava hrvatska domovina Dalmacija bila ukopana u dubok san i težko duševno mrtvilo, zaodjeveno plaštem slovinstva ili pače ilirstva.

3. Od početka prave književnosti u Dalmaciji do druge polovice 18. vieka; viek borbe; pobjeda štokavštine.

Dok se nisu u Dalmaciji nakon dolazka Hrvata sprijateljila dva narodna življa: latinski i slovjenski, stajahu za sebe gradovi, kanoti: Dubrovnik, Spljet, Zadar itd., imajući svoju vlastitu poviest, a za sebe ostalo kopno; ali kada poslije dva do tri vieka neuzmože niti čvrsto utvrdjenje gradova niti tudja zaštita odoljeti navali slovjenskoj, izadju iz blagotvornoga miešanja dvaju raznorodnih življa ponositi gradovi slovjenski, dika Dalmacije! Od toga se časa diže njihova vlast i znamenitost u smislu narodnom: od puke provincije rimske uzpe se Dalmacija do ugleda samostalne zemlje, koja prednjači izobraženošću cielomu iztoku, a sretno se natječe i sa samom Italijom, baštinicom grčko-rimskoga znanja i umjenja. Sa svom važnošću stvari i njezinih posljedica dužnost nam je izraziti, da izmedju narôdâ s ovu i onu stranu sinjega mora nije nikada prekinut bio duševni savez; bježeći učeni Grci od straha turskoga put zapada, nalazili bi jednako gostoljubje i utočište toli u Dalmaciji, koli u Italiji; nauka željna Dalmatinčad razlazila bi se po cieloj Italiji sjedajuć poput radinih pčelica sad ovamo sad onamo, da ubere cvieće raznih znanosti i umjetnosti: jednakim načinom dolažahu i talijanski naučnici u Dalmaciju, da s učiteljskih stolica tumače mladeži iz neizcrpna vrela starodavne mudrosti. — Ako i bijaše taj duševni preporod Dalmacije s početka latinsko-talijanski, življa narodnjega ije neuguši, dà podkriepi ga i oživi. Što je sviesti slovjenske u gradjanstvo i seljačtvo zapretano bilo, kano ti vele, da se već oko god. 1000 po Dubrovniku naška pjesma orila, to se uzorom i ponukom tudjom osviesti i oplemeni.

Nekoč bude zabranjeno u Dubrovniku gospodjam, da nesmiju govoriti talijanski,[1]) a sada valjalo bi zapreke stavljati jeziku slovjenskomu; koncem bo 15. vieka besjede kitno i pjevaju hrvatske pjesme oni isti muževi, kojim daleko po svietu slovi ime sa duboke latinske učenosti: to su ponajviše vlastela, što izučiše knjigu i mudrost u najglasovitijih gradovih talijanskih. Čini se, da se ranije prenuo iza duševnoga sna grad Spljet, nego li slavni Dubrovnik; barem su prva imena hrvatskih pjesnika u Dalmaciji (medju 1450—1530) iz Spljeta: Marko Marulić, Jerolim Papalić, Jero Martinčić, Niko Matulić i Fran Božičević; to je najstariji književni krug hrvatskoga pjesničtva, dobro poznat i slavnomu Luciću Hvaraninu; nu o Dubrovniku neima još niti spomena.

Okaniv se za sada inih obzira, ako upitamo, kakov je jezik pomenutih pjesnika, odgovara nam se odasvud, da stari čakavski, dapače sliedeć izjavu Lucića:[2]) da je hrvatski. Ovaj jezik ne samo što je sadržan u tom pjesničtvu, već ga još potvrdjuje i istodobna proza preznamenitih Bernardinovih „Pištula“; glavni se mu pako biljezi upravo oni isti,[3]) koje sam opisao u prijašnjih točkah kao posljedak svestranoga sravnjivanja hrvatsko-

[1]) Dubrovnik I., 1—8. [2]) H. Lucić: Skladanja p. 3.
[3]) Ob ovih pjesnicih napose vrlo je točan članak Daničićev u IX. Glasniku.

srbskih spomenika, tako da se moje nagovieštanje i zaključivanje, crpljeno iz prilično nepouzdanih listina podpuno potvrdjuje pravilno razvijenim jezikom hrvatskę proze i pjesničtva 15. vieka, kako je obodvoje zastupano pomenutimi Spljećani i Hvaraninom Lucićem, zatim Trogiraninom piscem „Pištula“.

Ali niti slavni Dubrovnik nehtjede zaostati za Spljetom; ako ne istodobno, barem skoro zatim, eno nam i ondje liepa kruga dičnih pjesnika. Na čelu su obadva viteza Š. Menčetić i Gj. Držić, a oko njih se uhvatilo vito kolo drugih glasovitih imena, u kojih se svojim ugledom i znamenitošću odlikuju Mavro Vetranić, Nikola Dimitrić, Andrija Čubranović i Nikola Nalješković Dubrovčani, a osobito Hvaranin Petar Hektorević, koji držaše vjerno s Dubrovčani. Ovi nam pjesnici zastupaju život književni i razvoj našega jezika u najjužnijoj strani Dalmacije od polovice 15. do konca 16. vieka sa središtem u „slovinskoj Atini“, u Dubrovniku; onamo tjera nagon i vuče srce takodjer one pjesnike, koji neživu upravo u tom slavnom gradu. Imajući mi ovdje najvećma sudbinu hrvatskoga j e z i k a pred očima, čudom nam se je čuditi, što opet poznati, već opisani zvuci starodavnoga govora, da u kratko reknem, č a k a v s k o g a narječja, dopiru do naših ušiju. Jezik najme pjesama Menčetićevih bud Držićevih pun je starina, kako sam jih gori nabrojio, n. p. v a z m i me za slugu, presvitlo sunašce; ukaza tuj kripos, k u nebih u z p i s a l; od k î h zlat stril m a n i sve sàrce izrani, č a gdi tko uživa; v a ovom č l o v i k u, itd. Ja se nemogu nikako domisliti pametnu razlogu, zašto nebih čvrsto vjerovao, da se to doba upravo ovako ne samo pisalo već i govorilo u Dubrovniku; a čim to stoji, nalazim, da je uza svu razliku državnu čvrsti vez podpuna jedinstva narodoslovnoga spajao Dubrovnik s ostalom h r v a t s k o m Dalmacijom, i da je sada još svuda po zapadu, pak i u Dubrovniku vladao onaj stariji oblik hrvatskoga ili srbskoga jezika, koji se odlikuje velikom pravilnošću i bogatstvom slovničkih oblika, te je u mnogo pojava bliži staroj, predhistoričkoj zajednici slovjenskih jezika, nego li je njegov današnji razvoj; a nemarim da se tomu odsjeku za biljeg upravo i poda ime č a k a v š t i n e, samo u drugačijem smislu, nego li naš sviet obično uzima; da se ono, što je n. p. u nekoj ranoj dobi, govoreć po navadi, č a k a v s k o bilo, neodsudi na vječito tamnovanje u istoj tamnici, na bezprestanu službu jednoga gospodara, a opet kod š t o k a v š t i n e, osobito današnje nezaboravi, da je svako sladko i dozrelo voće, prije svoga vremena bilo trpko i zeleno.

Jezikoslovno dakle iztraživanje, ako pravo shvaća pojam o poviesti kojega mu drago jezika, što je osnovan na ovom dvojem načelu: p r o p a d a n j u g l a s o v n o m s jedne, i p r e p o r a d j a n j u n a r j e č n o m[1]) s druge strane, okaniti će se doskora i u nas jalova posla, da s krivo razumievane sadašnjosti izvodi smiešne zaključke o prošlosti, te će uprti svu silu znanja u to, da pojavom, što se nedadu zaniekati, traži temeljite razloge, i da jih valjano protumačiti nastoji.

Jedan je ovakov pojav u poviesti našega jezika iz 15—16. vieka borba čakavštine sa štokavštinom i konačna pobjeda štokavštine; čovjek razumnik nečudi se toliko samomu posljedku, koji se dogodio posve po naravskih zakonih promjene i razvijanja, koliko ga upravo tečaj promjena zanima i njihovi uzroci.

Rekoh, da je jezik dalmatinskih (i d u b r o v a č k i h) pjesnika 15. i 16. v. prema današnjemu posvem starodavan (gradovom D u b r o v n i k u, Hvaru, S p l i t u može se, ako bi uztrebalo, jošte dodati: N i n sa svojim zastupnikom Zoranićem, Z a d a r s Budinićem itd.); ipak se postupice pojavlja sve više i

[1]) M. Müller Vorles. d. Spr 53.

više novština, te osjeća život i napredak jezika. Ali nije samo to, već dok se jošte iz ustiju Spljećanina Marulića ili Dubrovčanina Držića ili Hvaranina Lucića izlievaju starinski zvuci, eno nam istodobno dalje prema iztoku i jugu mnogo krasnih primjera, gdje već u podpunom razvoju cvate novo, blaže načelo jezika. N. p. ima od god. 1452 bosanska listina iz Vratara (od Ivaniša humskoga), pisana čistim narodnim jezikom, ikavštinom, u kojoj nas izrazi: čovik, saj, segaj, z bratjom, vazda, takoj, driva (= brodovi), rusag, kladihu itd. sjećaju nu istodobni jezik pomenutih pjesnika, ali uz to već i ovako: tko bi bio, koj je prodao, bratučeda više rečenih itd. Mi nalazimo dakle već ovdje i u drugih istodobnih listinah posve onakovu borbu novijih pojava jezičnih sa starinom, kao što joj, samo nešto kasnije, ulazimo u trag kod pjesnika dalmatinskih; poučan dokaz napomenuti ću genitiv množ. od rieči vlastela: po pravilu starom treba da mu bude oblik: vlastel, nu već je jezik zazirao od tvrdoga izgovora *l* na kraju rieči, te udario u nov čudnovat oblik: vlasteo, i tako se čita u mnogih listinah, dok ga neizagna podpuno zavladalo gospodstvo današnjega genitiva. Od g. 1454. ima listina kotorska, pisana jekavštinom, i vrlo krasnim skroz razvijenim jezikom novijim; n. p.: присед славнием господином, кои ест у блату скадарскому; по име свиех осталиех калугера; од своиех синова; кои му е ждето куће; са свиеми нјеговиеми разлози и границами; са печатю; по кметиех, itd. Koga naša prošlost, najpače sudbina našega jezika i malo zanima, naći će, sravniv ovakve 2 listine, da su podosta različite, budući na nejednakoj visini razvoja jezičnoga, koji se po mojem osvjedočenju s jugoiztoka kretao put sjeverozapada, tako da nam uviek nekoliko vremena kasnije ono isto dolazi pred oči na zapadu, što smo prije vidjeli na iztoku; a nesmije se nikada zaboraviti, da je upravo Dubrovnik središte ovoga obćenja, s kojega su potekle tolike listine: zato i nalazimo znamenit pojav, da je isti čas drugačiji jezik u poveljah nego li kod pomenutih pjesnika samoga grada Dubrovnika. — Ja dakako neshvaćam tih razlika i toga prielaza kao, da sadržaje jedino širenje iztočnoga naroda u zapadne strane, čemu se protivi ne samo sviest narodnja nego i svi dokazi iz poviesti, koja ništa neznade, da bi se ikada, a najmanje tako rano, toliko naroda srbskoga medju Hrvate uselilo, te bi njim zatrli bili trag i uspomene, dočim se nasuprot većina izvjestnih, ali kasnijih pravih naseobina već samom vjerom pravoslavnom razlikuje od katoličkih starosjedilaca: pa ako su osim toga još dan današnji više puta zbilja u istom mjestu po jeziku razlučeni prvosjedioci od nadošlica, dokazujuć tim, koli je težko satrti tragove različitih narječja, to nije nikako moguće ni dokučiti, zašto bi se bio tečajem 15—16. vieka netom, kao preko jedne noći, sav narod vanjskim uplivom pretvorio. Dakle ako je promjena jezika ipak očevidna, dapače i na istom mjestu i prostoru, to bih ja tomu pojavu, kao što sam u Knjiž. I., 2. p. 64, u kratko napomenuo, tražio većma razloge nutarnje, nego li vanjske, i našao bi jih s jedne strane u živom vrelu nar. pjesničtva, s druge strane u strašnih borbah našega naroda u 14—15. vieku za slobodu i kršćanstvo; jedan i drugi ovaj zahtjev kosnu se u punijoj mjeri našega iztoka i juga, nego li zapada ili sjevera; a osobito narodno pjesničtvo, kojemu ja neizkazanu važnost za razvoj svakoga jezika pripisujem — jerbo je živa historija i gramatika svakoga naroda — nadje, kao što je poznato, u 14. vieku toli veličanstvenih predmeta, toli znamenitih narodnih katastrofa upravo na nesretnom iztoku, da je doskora, još u onom i u sliedećem stoljeću krug junačkih pjesama kosovopoljskih, te o Kraljeviću Marku zavladao svimi predieli i krajevi našega naroda, što nam dokazuje već najstarija njegova uspomena, zapisana u ‚Ribanju' Hektorevićevu. Dobro je izriekom spomenuti, kako nas Hektorević sam uvjerava, da je u one pjesme zapisao, rieč po rieč, upravo ono što je

slušao, a dodaje, da bijahu pjevane »srbskim načinom« (modus, Melodie), koji se straga muzikalnim načinom tumači. Predpostavljajuć ja, da su ovi dragocjeni ostanci naših starina točno naštampani (osobita pouzdanja baš neimam), voljan sam odanle nov i znatan dokaz crpiti za poviest hrvatskoga jezika: kažem najme, da jim se na licu opaža doba borbe i prielaza, gdjeno se jošter nisu podpuno ustanovile jezične novštine, a opet nemože jim sasvim odoljeti starina; imate bo ondje: ča uza što, kî uz koj, vazeti i vazmite, prija i pričao, dva mi sta, naju, nepašu, nejizju, viju, služu (1. osobe sad. vrem.) itd. Isti je karakter one »bugarštice«, što je upletena u Barakovićevu „Vilu slovinsku“ (str. 144 u mletačkom izdanju od g. 1682), a najposlije slaže se u jeziku i ona u prozi sačuvana pjesma o Svilojeviću od g. 1663, što je naštampana u Mikl. Slav. Bibliot. I. 259. Znamenito je te spomena vriedno još i to, što se kod Hekterovića i kod Barakovića jezik upletenih u njihove pjesmotvore narodnih pjesama nekoliko razlikuje od jezika njihova; čovjek bi rekao, da je napredniji i okretniji.

Biti će ovakovih podataka i više, a da tko sve ujedno posakupi, neznam, nebi li drage volje naše narodno pjesničtvo prispodobio onom ugodnomu vjetriću, koji s rana proljeća razkravljuje koru zemaljsku te oživljuje njezinu ukočenu narav.

Ista slika našega jezika, koju nam predočuju pomenuti, prem riedki ostanci nar. pjesničtva iz 15. i 16. v., opetuje se i kod pjesnika umjetnih, poimence dubrovačkih; za primjer navodim Vetranića, Čubranovića i Nalješkovića. Toli izbor i sklad rieči koli njihovi oblici miešaju se bez nikakova pravila slovničke dosljednosti, koja se nemože dokinuti, ako baš i mnogo odbijemo na nekritičnost do sada svietu priobćenih odlomaka, ili na promjene novijih rukopisnih priepisa; ovo stanje našega jezika tim je važnije, što izlazi iz one dobe, kada se još nije nikakova refleksija razvila bila. Ako li dakle koji od pomenutih pjesnika u svojoj pjesmi upotrebljuje zač uz začto, i zašto, ča uz čto, govoru uz govorim, rekal uz rekao, zvizdâ uz zvizd itd. — dokazuje nam tim ne samo, da se za njegovo vrieme upravo ovako i u govoru miešalo, već, što je važnije, da si zaista niti narod niti pojedinac nije svjestan bio one nedosljednosti, koju mi danas u tom sa slovničkoga gledišta nalazimo. Raznovrstni uplivi i uvjeti, — veli M. Müller[1]) — pod kojimi se jezik mienja, mogu se prispodobiti strujenju morskomu, s kojega se, čim brzina jenja, polažu na dnu mora pologe, te ondje dotle nakupljaju i dižu, dok se napokon iznad same površine pomole, da jim možemo razabrati sve sastavine, koje niti su slučene po nutarnjem principu râsti, niti po nepromjenitih zakonih prirode, a opet lako je uvidjeti i to, da nisu slučajne, da nisu proizvod bezakonih sila. — Tako mislim i ja, da je snaga života i napredak jezika ona moć, koja naše stare pjesnike i bez njihove privole ili umovanja poteže u svoj vrtlog[2]); zato postupice svaka promjena jezika nalazi odsjeva u njihovih pjesmotvorih; n. p. da napomenem oba znamenita pjesnika iz konca 16. vieka, Ranjinu i Zlatarića, niti njihov jezik jošter se nije ustanovio do nekoga jedinstva ili pravilnosti: s gledišta bo fonetičkoga preotimaju mah pravila novija, s gledišta obličnoga ostanci stariji; za domaćega jezikoslovca neima skoro zanimivijih primjera starohrvatskoga jezika, nego što je u ova dva pjesnika.

---

[1]) Vorlesungen p. 62.

[2]) Ako je tomu tako, smije se čitatelj sjetiti i onih nesretnih bosanskih obitelji, primitih u grad Dubrovnik, što su naravski razvoj stvari znatno pospješile; sr. Luccari annali di Ragusa p. 178., 185.; Appendini Notizie I. 305., 307.

Već sam na uvodu rekao, da poviest priznaje samo dvoje narodno ime naroda našega: ime hrvatsko i srbsko; od ovieh nebijaše srbsko u Dubrovniku nikada u običaju, što bismo mogli primjerom dokazati, a naprotivno čini se, da su se hrvatskoga duže vremena spominjali, i rado ga upotrebljivali. I zbilja podpuna istovjetnost u jeziku sviju najstarijih naših pjesnika, nedopušta nam Dubrovnika ni onda odružiti od ostale hrvatske Dalmacije, ako reknemo s Vukom,[1]) da su samo čakavci Hrvati, dà upravo onda pristoji to ime prije svega dubrovačkomu pjesničtvu, jerbo je posvema osnovano na čakavštini, što tako naravski biva, kano da se kći rodi od majke. Jošte ću suviše napomenuti, da su preznamenite „pištule" Bernardinove iztumačene u „arvatski" jezik, da Lucić i Hektorević znadu za ime hrvatsko, te Nalješković pjeva na slavu Petrovu, zaklinjuć kaplju, neka ga neumori „nemoj svi Hrvati da na te plaču", a Vidali, istodobnik Nikin (Nalješkovićev) pjeva „Niko, hrvatskoga diko i slavo jezika", i Zlatarić veli, da je Grkinju Elektru Sofoklovu učinio hrvatskom itd. Niti kasnije 15—16. v. nije doista Hrvata nestalo, ako se baš i redje u knjigah spominje ime jezika hrvatskoga, pokle je politička sudbina Hrvatsku i Dalmaciju razdrobila u vlast krune Ugarske, u držanje Mletačko i u slobodni grad Dubrovnik, te je partikularizam pokrajinski nadvladao i u zaborav bacio ime narodopisno;[2]) zato u 17. i 18. vieku preote mah izraz „slovinski jezik" kao obćeniti naziv, kojim je Latinjanin svakoga dalmat. Nelatina označivao, a za našinca je sadržavao ponositu uspomenu na veliko porieklo slovjenskih naroda, o kojem su mnogo znali pripoviedati osobito stari Dubrovčani. Taj jezik „slovinski", kako ga odsele zvahu, postiže u drugoj polovici 16. i početkom 17. stoljeća najviši stupanj krasote nježnosti i milinja u djelih pjesničkih I. Gundulića, N. Bunića i Junija Palmotića; i danas se divimo onomu obilju izraza, koje ovi pjesnici čudesnom lakoćom i okretnošću upotrebljuju čas za najuzvišenije i najozbiljnije, čas za najtanahnije i najnježnije svoje misli i čuvstva; i danas predstavljamo si te ćutimo živahno ono pravo oduševljenje, koje je doista umom i srcem, rukom i perom ovieh muževa pokretalo, dok su se mogli do tolika savršenstva uznieti. Tko bi uzporedio Marulića ili Držića s Gundulićem, i Palmotićem, dakako da je u svakom obziru razlika golema, napredak izvanredan; ali kada uzmemo ovaj razvoj onim redom i u onakovom savezu motriti. kako sama poviest zahtieva, prestaje svako čudo, jer nenalazimo nigdje promjene nagle i neočekivane, već se jedno iz drugoga vrlo liepo tumači; isti jezik, koji sada upravo pretječe od same mekanosti, spojen je i združen s onim starodavnim Držićevim tako razgovietnimi prielazi, da jezikoslovac nenalazi baš nikakve neprilike, kako bi iztumačio ovo iz onoga, a da nezove u pomoć silovitih hipoteza o cjelovitom prietvoru ili nestanku hrvatskoga naroda.

Jezik Gundulićev osta uglednim pravilom, za kojim su svi potonji pjesnici težili, makar ga i riedki dostigli; moram ipak za razjašnjenje napomenuti dvie stvari: jedna je, da iduć Dalmacijom prema sjeveru, nalazimo u isto Gundulićevo doba pa i kasnije još uviek čakavštine, ali joj se onako dogadja u 17. vieku, kako joj se dogodi viek i do dva prije doli na jugu, t. j. nemože pravo da odoli silovitomu zamašaju štokavštine. Za primjer napomenuti ću god. 1643. u Padovi tiskanu knjigu „Slava ženska" od Jakova

---

[1]) Vuk: Kovčežić str. 7.

[2]) Slavni Mavro Orbini nezna uza svu svoju historičku kompilaciju (: Il regno degli Slavi, 1601.), kojom je na veliki glas izišao, kako bi svoje hrvatsko dielce (Zarcalo duhovno: 1614) narekao, te veli: „na jezik dubrovački".

Armolušića Šibenčanina: ovdje nam se sa svimi skoro malenkostmi povraća jezik Marulićev iz 15. vieka; jednakim načinom Barakovićeva (Zadranina) „Vila Slovinska“ sjeća nas na Držića ili Zoranića t. j. pretežnijom stranom jezik je čakavski (a on ga zove „slovinski jazik“). Takovo je od prilike i veliko djelo Andrije Vitaljića Višanina iz Komiže (od g. 1703): „Istumačenje pisnih davidovih, u spivanja slovinska složeno“: ali je ovdje jača štokavština. Od god. 1708. ima knjiga Petra Macukatta, pučanina splitskoga: „Život sv. Josafata“, u „slovinski jezik“ iztumačena; sjetite se Splićanina Marulića, i znajte, da je god. 1662. opet Splićanin Radovčić prenesao na „slovinski jazik“ iztumačenje Symbola, a narječjem čakavskim, kao što sam veli: „za priprostu čeljad, žene i dicu“ — pak ćete se čuditi, zašto li 40 godina kasnije pomenuti Petar Macukatt već piše štokavski. Odgovorit će vam Luka Teržić Bišćanin (dakle koreniti Hrvat!), koji g. 1704. pisa knjigu „pokripljenje umirućih“, te u predgovoru izrikom kaže: „govorim pako u ovi knjiga (sic!) po oni način. kako se govori u državi Splitskoj“, a to je sasvim valjan jezik noviji iliti štokavski, s ostanci nemnogih starina. Ja ću dakle spojiv jedno s drugim zaključiti, da štokavštini neprokrči puta u knjigu onoga vremena ništa toliko, koliko sama njezina svježa ljepota i obćenitost. G. 1743. izdade Bonačić iz Brača malenu knjižicu „Nauk karstjanski“ i on spominje u predgovoru ovako: „Najti ćeš napokon način od govorenja, ki nij u običaju u svakemu mistu od Dalmacije: nemoj zamiriti, molim te; jerbo budući ovi nauk odlučen navlastito za moju crikvu, biše potribno da govorim s onim načinom, s kîm se u mojoj župi govori“. Mi se dakle smijemo ponzdati, da imamo pred sobom jezik iz početka 18. vieka, kojim govorahu na otoku Braču; a to nije više najstariji čakavski govor, već uz *ća*, *-l*, i uz kratke genitive ima i novijih oblika: n. pr. ‚duša krstjanskih‘, *koji* češće nego *ki*, piše: *u njima*, *bez*, *može*, neima *va*, *vaz*, nego *u*, *uz*; piše *medju*, *osudjen*, *čovik*, *ljubavju*; pravi buduće vrieme sa *ću* itd.; znameniti su naposeb oblici: u *ovem* ili *ovemu*, u *parvemu*.

Iz ovih malenih primjera, koji me pretekoše u 18. viek, može čitatelj slutiti, kako se naš jezik sam od sebe razvijao, kako je u njega a ne u pisaca pravi uzrok, da je napokon svuda u knjizi štokavština zavladala; narav sama usadi unj neku neodolivu silu, kojoj se nemože nitko oteti; toli je ugodna, nježna i zamamljiva.

Nu da se povratimo u viek Gundulića i Palmotića, ja držim, da su tada prvi put stali upravo razmišljati o razlikah narječnih našega jezika, te odabirati, što je novije i ljepše, a zabacivati, što se niti obćenitošću niti vanjskom ljepotom neodlikova. Tako se izriekom pripovieda za Palmotića, da je, videći, kako se u Dubrovniku pomiešano s talijanskim i inače izkvareno govori, nastojao, da si pribavi čisti i nepokvareni govor bosanski[1]) izgovora južnoga iliti jekavskoga; a da je to isto i neumrli Gundulić učinio, najbolje nam posvjedočuju njegovi divni umotvori i one svuda po Osmanu razasute reminiscenzije, što dokazuju, da je marljivo i umno crpio iz bistra vrela narodnoga pjesničtva onaj biser-jezik, koji proteče iz njegovih ustiju.

[1]) Cum autem animadverterit linguam slavam ob amplitudinem terrarum et gentium, quas amplectitur, varietatem in plures veluti dialectos dispertitam; genus orationis secutus est, non quidem suis civibus usurpatum quippe qui neque a stirpe Slavi sunt, et assiduo cum Italis caeterisque externis gentibus commercio dictione gaudent peregrinis tum vocibus tum loquendi formulis passim scatente, sed quod vicinis Bosnensibus in usu est, quae gentes ut specie ac dignitate corporis, ita loquendi genere ad gravitatem et elegantiam a natura factae videntur. — St. Gradić, u životopisu Palmotićevu od g. 1670. u Rimu.

Da nebi tkogod ovih rieči krivo razumio, napominjem naročito, da se nije iz Bosne nov jezik niti novo narječje izvodilo, već samo ljepota i pravilnost pojedinih izraza, bilo u slovničkom bilo u rječničkom obziru; a inače niti nebijaše nikakovih razlika. To nam mogu ovdje slučajno posvjedočiti dva vrla svjedoka i istodobnika bosanska, Divković ‚iz Jelašak' i Bandulavić Škopljanin: njihov jezik, pun doista krasote i pravilnosti, a od izraza sve samo čisto zlato, sačuva jošter nekoliko starina, koje su bliže obično tako zvanoj čakavštini, nego li štokavštini, kano ti je pravilnost sklonidbena (s istim kratkim kadšto genitivom), nespajanje *j*-a s *t*, gdje jih u starosl. rastavljao *ь* (n. p. radostju) itd.; ali i napose izmedju obojice opaža se ta razlika, da je u Bandulavića, koji je dalje prema zapadu (iz Skoplja) više starine, nego li u Divkovića, koji je više prema iztoku iz kladanjske nahije.

Kad su dakle dva najslavnija dubrovačka pjesnika iz susjedne Bosne pravilnije izraze i oblike jezika pouzajmila, učiniše pri podpunoj sviesti, da se tiem pomaže i pjesmotvorom, što bi bili savršeniji, i čitateljem, što bi se naužili većih slasti i ugodnosti; znadjahu pako dobro, da crpe iz svojine, kano što i s protivne strane n. pr. fratar Margitić (Jajčanin) neosjeća nikakovih većih razlika, nego što u predgovoru k „ispoviedi" pripovieda, da se naš jezik na mnogih mjestih pomiešao s tudjimi „kako u Bosni s jezikom turskim, okraj mora s italijanskim. I kada mi u Bosni govorimo, mnoge turske rieči mećemo i miešamo, tako u Dalmaciji i u Dubrovniku mnoge rieči meću italijanski". To isto potvrdjuje i ona već na str. 13. Knjiž. navedena bilježka, što veli, da „čisti dubrovački jezik jes isto, što uredjeni bosanski, medju Slovinciem najplemenitiji".

Mudro se dakle poslužiše naši dubrovački pjesnici danom prilikom, da usavrše svoj posao, a jednakim pravom traže to isto i za nevezani govor ili prozu druga dva za hrvatski jezik prezaslužna muža istoga vremena: B. Kašić i I. Mikalja. Ja ću o Kašićevoj slovnici i Mikaljinom slovniku drugom prilikom obširnije govoriti; ovdje navadjam samo njihovo složno i zajedničko osvjedočenje, a) da je bosanski izgovor najljepši, najpravilniji i najplemenitiji, b) da bi ga valjalo obćenito prigrliti za jezik književni. Prevažne rieči, koje se o tom čitaju u Kašićevu ritualu[1]) glase ovako: Velekrat sam razmišljao i razgovarajući se s drugimi iziskovao, kojim bismo načinom najboljim i najugodnijim mogli upisati i izgovoriti naša besidenja slovinska, nemogosmo nikakova posebita naići, s kojim bi se moglo ne samo svim rusagom, paček ni jednomu samo ugoditi gradu. Jere svaki človik svoga grada govor i besidenje hvali: Hrvat, Dalmatin, Bošnjak, Dubrovčanin, Srbljin. Što ćemo dakle reći i odlučiti? Razborito i razložito scienim ja zaisto i mniem, da oni pisalac, koji hoće štogod upisati naški, ima nastojati, koliko najbolje može, onim govorom upisati, koga on višt u mnozih pozna, da je najopćeniji i koga može svak lašnje razumiti i s koristju pročtiti, neka kakogodir mnozima ugodi. Ovim dakle načinom odlučih ja pismo ovega rituala ili običajnika istomačiti naški, bivši ja govorio i općio s ljudmi od razlicih rusaga slovinskih, hodeći po svitu: i ja sam njih ovaka govorenja razumio i oni su moja: kršćani, rašiani (rišćani?), srblji, poluvirci i turci. Jur dakle, ako ja bosanski upišem ove riči: poslao sam, učio sam, rekao sam, ili take ine, nebranim zato Dalmatinu našemu, da on neobrati na svoj način ove iste riči i inake, ter reče: poslal sam, učil sam, rekal sam; ni manje Dubrovčaninu, da nereče: poslo sam, reko sam; ali gdi ja upišem, što ili šta, nebranim Dalmatinu, da on reče ča: ter tako u inih ričih, koje nebudu upisane nači-

[1]) Ritual rimski, istomacen slovinski po Bartholomeu Kascichiu popu bogoslovçu od druxbae Yesusovae penitenciru apostolskom. U Rimu 1640.

nom svoga grada ili mista, svak na svoj način navrnuvši slovo kojegodir po svojoj običaji, tako neimamo koriti jedan druzih, veleći da zanose".

Ovako Kašić, a čitatelj doista da će osobitu radost poćutiti, razabrav iz ovih rieči, da misao našega književnoga jedinstva nije nova, nu da je već prije dva i pô vieka s jednakom brigom i istim oduševljenjem zanimala dične spisatelje dubrovačke, kojim su je o novom preporodu iza podužega sanka prigrlili vriedni književnici zagrebački; radost, velim, druži se i s ponosom, što je na dva puta iz našega naroda nikla toli uzvišena pomisao i potreba književne sloge, i što smo po dva puta složni bili ne samo u jednoj misli već takodjer u izboru istih sredstva: to je ujedno najjači dokaz, da smo na pravom putu, koji će nas sigurno dovesti cilju.

Iz navedenih rieči Kašićevih izvodim jošter nov dokaz, kako sam istinu rekao, ustanoviv poglavito načelo, da se mah novijega jezika od iztoka prema zapadu kreće; on nam je najstarijim živim svjedokom, koji putem umovanja izreče, da je koncem 16. vieka Dubrovčanin govorio: poslô sam, rekô sam, dočim se u vrieme Menčetić-Držićevo jamačno jošte obćenje čulo: poslal sam, rekal sam, štono Kašić za svoje doba prisvaja sjevernijim krajevom, a mi ga možemo inimi svjedočanstvi izpraviti, rekav, da se i po zapadnoj Bosni u njegovo doba dielomice ovako govorilo: poslal sam, rekal sam, kako nam dokazuje „Skopljanin" Bandulavić.

Primjer i rieči tolikih uglednika ponukaše takodjer J. Mikalju, da bi se pridržavao u svojem slovniku istih načela, te veli: io hò procurato di mettere in questo dittionario le parole più scelte, et il dialetto più bello; perche si comme nella lingua Italiana, benche vi sia grandissima varietà nel parlare; nulla di meno, quando si scrive, ogn ùn affetta la lingua Toscana ò Romana conoscendo, che quella fra tutte sia la più bella, e che convenghi, che i libri si scrivano in quella. Così anco sono molti e varii li modi di parlare in lingua illirica, ma ogn' ùn dice, che la lingua Bosnese sia la più bella; perciò tutti li scrittori illirici dovrebbero affettarla nel scrivere.. Ovo pisa Mikalja godine 1646. u Rimu, posve u istom duhu s nastojanjem Kašićevim; a vi vidite, da ga je upravo uzor talijanštine sigurnije vodio na pravi put.

Može se reći, da je ovako složno djelovanje izvrstnih umova i putem najpraktičnijim, što se igda pomisliti dade, t. j. milom ljepotom pjesama i ugodnim načinom u prozi pisanih knjiga, pribavilo štokavštini već za 17. i 18. viek, ako ne izključivu pobjedu, to svakako prvo mjesto u knjizi; najmanje dvie trećine književnih proizvoda 17. i 18. vieka pisane su krasnim i pravilnim štokavskim jezikom; dočim čistoj čakavštini nebih znao niti jednoga više primjera naći; ipak je pretežniji izgovor ikavski, nego jekavski, kojega se držahu Dubrovčani.

Da za primjer navedem bošnjaka Dumljanina iz Lipe, Ivana Ančića, koji svoj jezik zove „naš dumanski" iliti općenije ‚ilirički', skroz je izgovora ikavskoga, inače u oblicih dosta pravilan, samo kadšto i veoma riedko podkrade mu se ovaka nagrda, kao što je n. p. na str. 110.:[1]) u vašim sarcimam i voljami! ili 127.: prid svitovnjim ljudimami!! ima još skoro uviek *šć*: jošće, posvetilišće, očišćen, kršćenje, a opet: na začetju, bludnostju itd., piše često predlog meu, brez; prislov vazdi, drugovja; uz oblik budem stavlja infinitiv: bude slušati, ako li netiti budu (177) itd. Osim one važnosti, koju nam ta knjiga pruža znamenitim jezikom a veoma ružnim pravopisom, napominjem

---

[1]) Porta Coeli II. 1678 u Jakinu.

je i zato, što je evo ovdje već i u hrvatski govor Ančić uveo naziv „jezika iliričkoga", a prije su to zvali, kako rekoh, naški „jezik slovinski" i latinski „lingua illyrica". Neću se prevariti. ako reknem. da ta promjena imena stoji u savezu s onim, osobito od Maura Orbina na dugačko tumačenim i dokazivanim mnienjem o slovjenstvu starih Ilira, početkom 17. vieka:[1]) zato prije ovoga vremena niti nedolazi nigdje taj izraz u naških knjigah; što sam sprieda za Mikaljin rječnik naveo, isto valja i za Kašićev ritual: „istomačen slovinski", prevedeno je „illyrica lingua". Ali Bošnjaci i Slavonci, osobito u 18. vieku, zaljubiše se u taj izraz baš osobito; iz 17. vieka, osim Ančića, ima nekoliko primjera. Dočim najme Divković jošte uviek govori o „slovinskom" ili redje „bosanskom" jeziku, već Posilović i Margitić miešaju jedno s drugiem, ipak i njim je običniji izraz ‚slovinski'; a nesmijemo zaboraviti, da su Bošnjaci ponajviše u Rimu izučili nauke, tomu dakle, što govore o ‚iliričkom' jeziku, naučiše se od tudjinaca. Margitić razlaže to krasno u predgovoru k svojoj knjižici ‚Izpovied', kada veli, da našem jeziku tudjin težko privikne, „a mi naučimo u malo vrimena, u kojegod kraljestvo otidemo". Zatim nastavlja, „što nejednako izgovaramo, to nije čudo. Zašto još u staro vrime, gdi je bio jedan jezik, nisu jednako izgovarali, kako štijemo u muci Isukrstovoj, u Jeruzolimu poznaše svetoga Petra po riči, da nije odanle, nego iz Galileje, a nebudnć daleko od Jeruzolima. Tako u našoj Bosni i u našemu jeziku svaki grad ima svoje rieči i izgovaranje osobito; i zato rečemo: ovo je šokac, ono je ercegovac, ono je boduo; i tako se poznajemo, tko je odaklem; Arnauti iliti Arbanasi reku teke, Dubrovčani reku paraa, prahu; Ercegovci reku: čua sam, bia sam, bolan; Dalmatini reku: ča, zdravo, človik, vlasi; Arkaći reku: mani, čoeče; Bošnjaci reku: belćim, zaer, a to je turski; Šokci reku: kirvo(?) kanjava(?) i tako se jedni drugim šale. Još imena izprominjivana: u Dalmaciji zovu mlivo, muka; u Dubrovniku zidove zovu miri; u Ercegovini zovu oganj živaljem i tako mnoge druge stvari".

Ja nenapominjem ovih stvari samo od šale, već mislim sasvim ozbiljno, da će čitatelj lako iz njih barem tu liepu i koristnu nauku vaditi, da je hrvatski jezik u 17. vieku (i ova je knjiga upravo iz konca 17. vieka) svestrano naše pisce zanimao, da se skoro nijedan neoprašta s čitateljem, da mu nebi nekoliko rieči primjetio, bilo o krasoti našega jezika, bilo o potrebi književnoga jedinstva, bilo o svojem domaćem narječju, izpričujuć se zajedno, zašto onako piše, kako je u njegovom mjestu navada; tako n. pr. i Margitić veli: „ja onako izgovaram, kako u nas u Jajcu govore"; a budući Jajce u svakom smislu hrvatsko, ja bih mogao odavle opet velik dokaz izvoditi, kad bi trebalo.

U 18. vieku govori Filipović iz Rame (Pripovidanje 1750) uviek o ‚iliričkom' narodu i ‚iliričkom' jeziku; isto tako Dobretić, koji g. 1782. pripovieda, da smo „svi slavnoga iliti iliričkoga" jezika, ali ipak da je težko svakomu ugoditi, jerbo: „školjari na jedan način govore, na drugi gradovi pokraj mora. na drugi Dalmatinci, koji su daleko od mora, na drugi Dubrovčani": on sam pisa dakako štokavski (ikavštinom). Mate Zoričić prevede „u slavni jezik ilirički" Aritmetmitku, štampanu god. 1766. u Jakinu; i takovih ima mnogo.

---

[1]) U starije doba dolazi u dubrovačkih oficijalnih aktih uviek: „littera sclava" i „idioma sclavum" sr. Pucić Spom. II. str. 130.

Nije se ipak ni sada sasvim zaboravilo na staro hrvatsko ime, premda ga je političko uredjenje posve drugamo prenielo i ograničilo: napomenuti ću n. pr. fratra Dalmatinca Josipa Banovca, koji napisa god. 1747. „pripovidanja" krasnim štokavskim narječjem ikavskoga izgovora, a veli, da su „složena u dični hrvatski jezik"; ili god. 1759. „Predike", gdje u predgovoru počima: „Mila moja bratjo Harvaćani", i zatim govoreći, da ima i nerazumljivih knjiga, koje nisu za one, „koji su od knjige harvaske", veli o svojem djelu, da je „za Vas Slovinjane, koji neznate druge knjige izvan u svoj harvaski jezik"; a da nebude o tom nikakove sumnje, dodaje umah: „pišem s načinom općenskoga govorenja, da svak more razumiti", a to je, dodajem ja, narječje štokavsko, izgovora ikavskoga. — Godine 1747. izadje u „Mleczi" knjižica „Pripravljenje za dostojno reći svetu misu" od Fra Bernard. Pavlovića iz Dubrovnika; i tu se već na naslovu piše „harvaski" jezik, a u predgovoru spominje: „ovo odlučih i sastavih s pomoćju božjom ovo prem ako i malahno dilo i u harvaski jezik privedoh". — God. 1768. izadje knjiga „Nauk mladoga misnika"; veli se opet str. 5. „u naš dični harvaski jezik". — Učeni Angelo della Kosta, pop crkve prvostolne splitske, izdade godine 1788. „Zakon crkovni", pisan pravilnom štokavštinom i uviek zove jezik imenom hrvatskim. — Lovro Sitović iz Bosne iz Ljubuškoga, sin Turčinov, a kasnije vrlo učen fratar, koji napisa takodjer latinsko-hrvatsku gramatiku (prvo izdanje 1713), govori uviek o jeziku „harvaskom" itd. a nerazumieva dakako drugoga narječja, van obćenito štokavsko. — Toga ima i više. (Sr. B. Šulek: Srbi i Hrvati, str. 239. u Nevenu 1856.)

Kada se Slavonija oprostila jarma turskoga, pojavi se i ondje početkom i tečajem 18. vieka život književni; što je najstarijih slavonskih spisatelja, (n. pr. župnik djakovački Ivan Grličić), zovu svoj jezik iliričkim ili slavonskim, redje bosanskim (n. pr. Grličić, Katančić), a to nije nego štokavština ikavska, s nekimi osobinami, naročito s množinom turskih rieči: najbitniji slavonizam biti će participij prošl. trpne vrsti na *t*, kao što se u Pavića g. 1764. čita: „od zamrsitog štivenja očistita"! Zatiem rado odbacuju *a* od genit. dočetka: *ga* i u infinitivu *i* (poput čakavaca); u instrum. treće deklin. pišu često *om*: slaboumnostjom, nebrižljivostjom (Pavić); pišu tje, tja mjesto starosl. тнѥ, тн; vole gen. oniju, tiju, sviju neg li onih, tih, svih; vole mlogi, indi, štiti, prez ili brez; kvare sad vrieme 3. osobe na u: prominu m. promine itd. Zanimivo je motriti od sklonidbe polagani napredak u miešanju množnih padeža: 3., 6. i 7., koji se s malo rieči može ovako opisati: u svih cirilskih i glagolskih spomenicih, zatim u starijoj, tako zvanoj čakavskoj periodi našega jezika sve je po pravilu; ali ona šira i polaganija narav, koju naš jezik poznatim načinom svuda voli, njegovo veliko nagnuće k samoglasom u obće, i k *a* napose, što je i povod današnjemu genitivu množ. na *a*: zvizda m. zvizd, mista m. mist itd. — ovo, velim, njegovo svojstvo odlikova rano (valjda u 14—15. vieku) oblike: nama, vama, svima itd. m. nam, vam, svim, ili opet: nami, vami m. nam, vam, i tako miešanje dativa s instrumentalom uhvati korien upvavo kod zaimena, a dokazana je istina, da se po deklinaciji zaimena mnogo i rado ravnaju toli imena pridavna koli samostavna; odatle n. p. dativ junacim (prema dobrim) ili instr. zubmi i zubimi (prema timi dobrimi), i dodavši još izmjenu *i* za *a*, evo ovakih kombinacija, ne samo po teoriji, već faktičnih iz živih primjera: s tima ljudmi, s timi ljudim, sa ženami, ženam i ženama. Tako su se pomjerila pomenuta dva padeža već 16. i 17. v. u dalmatinskom to pjesničtvu to prozi; prije ipak u pjesmi nego li u prostom govoru, jerbo su si mnogo naši stari pjesnici u stihovih sliku i stopam za volju dopustili postupajuć upravo nemilice

sa slovničkimi oblici. Ali tko bi smatrao bitnim znakom štokavštine, što danas ovako voli sva tri padeža množ. na ima (ama), vrlo bi se varao, te dokazao, da o promjenah našega jezika baš ništa nezna; jerbo je naša knjiga puna pravilnih oblika uz najčistiju inače štokavštinu još u 16. i 17. vieku; osobito pako moramo razlučiti dativ i instrumental s jedne strane, a lokal s druge, koji se mnogo težje i mnogo kasnije pomjerio tako, da je kod svih dubrovačkih pjesnika Gundulićeve dobe, premda su već izjednačili dativ s instrumentalom, lokal jošte pravilan na *h*. I ovdje izadje miešanje od zaimena osobnih; Gjorgjić, koji inače jošte upotrebljuje pravilni lokal[1]) pisa o zaimenih ovako: „Takodjer premda naši stari obćili su govorit: po nas, pri nas, u nas, o nas, na nas itd., besjedeći ne o prihodjenju neg o boravljenju stanovitu: ja za bit brže razumjen, obrah se ugodit s običajniem sadanjiem besjedovanjem i rieti: u nami, pri nami, u vami, u njima itd.", a po ovom primjeru, dodajem ja, uzeše u 18. vieku (slabo već koncem 17. vieka) kvariti i lokal samostavnih imena, govoreć i pišuć: u knjigam, knjigama.

Novomu obliku bijaše velikom preporukom i to, što se u lokalu *h* sve to slabije izgovarao, a jezik osjeća, da mu za oznaku padeža treba nekakav exponent: neima ipak u čitavom 18. vieku niti traga nikakvoj dosljednosti, jedan te isti pisac piše sad ovako sad onako, po drugom pravilu ime pridavno, po drugom samostavno. I u tom su, da se na njih povratim, osobiti majstori spisatelji Slavonski, kod kojih sam bez težke muke ubrao evo nekoliko cvjetića: razdrljitima lalokami (6), ovima satirom (3), u kojima, pred svojima puci (Relković), po mudrima i naučnima redovnici (Pavić) itd.

Osim toga dolazi mjestimice rieč ili oblik, što sjeća na stari jezik, koji je nekoć ovuda razgranjeniji bio, a i sada još ga ima, te nas nehotice opominje na tako zvane hrvatske kajkavce. Zato se n. pr. neki Wiegand, rodom Madjar, koji je 14 godina medju tamošnjim narodom živio i jezik učio (a tko nezna, da je u takovih stvarih mnogo puta tudjin objektivniji od domaćega?) tuži u knjižici pisanoj za slavonsku mladež g. 1782. jezikom „slavonskim" na poznatoga Relkovića i njegovu gramatiku, veleći: „tako od ovoga istoga posla naveden opazio sam u onoj gore rečenoj gramatiki nike riči, koje boljma na horvacki, nego na onaj medju slavonskim i srimskim pukom običajni jezik padaju".

Najznamenitije glave Slavonaca prošloga vieka jesu Kanižlić i Katančić; obodvojica priznavahu upravo onako, kako nekoč Palmotić u Dubrov-

[1]) Na istom mjestu, t. j. u predgovoru „Štiocu" iz Uzd. Mand. čita se: po riečieh, u uredbah i zakonieh, u mojieh pjesnih, u tudjieh rukah, nasuprot: instr. milostima, zlatniem uzam, tudjiem, latinskiem slovima, dativ: ženama, riečima; a genitiv, gdje je zagrebačko izdanje iz tobožnje etimologije podmetnulo *h*, u starom izdanju (1728) ovako: svojeh podloscnika, od mojeh vremena, od nasijeh szjegnenjeh i poglavitjeh pisalaza, od bolesnívjeh nasljednikaa itd. I opet reče nekakov filologički Nitković negdje onomadne veliku rieč, da tolike smjelosti nije pokazao niti Bopp niti Schleicher u njem. jeziku, kano ja u hrvatskom, što sam izostavio u gen. množ. *h*; pak nam još isti recensent, koji Boppa i Schleichera nije nikad ni vidio, kamo li čitao, prieti tobože ovako: „da wurden sie von der Nation wie von den staatlichen Autoritäten gleichmässig zurückgewiesen"! Nam je predragocjen prostor Književnika, da bi ga punili replikami na ovake „kritike" i „odgovore", koji će u znanosti nestati bez traga i glasa.

niku, da i njim valja nastojati na što veću ugladjenost i ljepotu našega jezika, a da je ima najviše u izgovoru bosanskom; zato i zove Katančić svoj jezik „slavno-ilirički, izgovora bosanskoga“. A nam evo opet nova dokaza, da se neki trag i slutnja književnoga jedinstva i sada glasno očitovala; samo se mora priznati, da poslije prvoga poroda književnoga u 15. vieku u Dalmaciji, nije nikada toli loše bilo stanje hrv. književnosti i našega jezika, koli na koncu prošloga (18.) i na početku našega (19.) vieka: Katančić n. pr. bijaše vrlo učen muž, neumoran izpitatelj starina, ali dosta slab filolog i pisac; Relković, Lanosović i njihova družina bijahu hvale vriedni domorodci, ali vrlo kukavni gramatici, i njihova djela nisu žalibože za ništa bolje poslužila, van da uzakone neke veoma krupne pogreške, kojih se ostaci još i danas po knjigah povlače.

Ali providnost bdije nad srećom sviju naroda i ona htjede sada pozvati u kolo duševne radinosti novo udo čitavoga tiela — a to su austrijski Srbi.

